

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सत्यापाढविरचितं श्रौतसूत्रम्

महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

अथैकादशप्रश्नप्रारम्भः ।

तत्र प्रथमः पटलः ।

यदर्पितं कर्म फलाय कल्पते यदर्पितं बन्धविमुक्तयेऽपि च ।
सच्चित्सुखानन्तमनन्तमीश्वरं नमामि विष्णुं दुरितेभदारणम् ॥ १ ॥
वेदत्रयात्मन्न[न]लत्रयात्मन्नीशत्रयात्मन्प्रकृतेगुणात्मन् ।
जन्तोरवस्थान्त्रितयानुबिम्बी(म्बि)बिम्बत्रयात्मन्नव मामनर्थात् ॥ २ ॥
विनेययुक्ताखिलसिद्धवर्यलसाच्चिदानन्दसुखं मुनीन्द्रम् ।
नमामि सूत्रार्थविदे मुदाऽहं हिरण्यकेश्याख्यगुरुं कृपाब्धिम् ॥ ३ ॥

गुरुं गणपतिं नौमि जन्मज्ञानप्रदौ तथा ।

सह गौर्या महेशानं नौमि विष्णुं च पद्मया ॥ ४ ॥

ज्योतिष्टोमयाजमानं दशमप्रश्न ईरितम् ।

एकादशद्वादशयोर्वक्ष्यन्ते (ते) चयनक्रतुम् (तुः) ॥ ५ ॥

ननु वैखानसाद्या आचार्याः सप्त संस्थाः सोमस्योपदिशन्ति—‘ अग्निष्टोमोऽत्यग्नि-
ष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति सप्त सोमयज्ञसंस्थाः ’ (वै०
श्री० १-१) इति । तासु चोत्तराः षडप्याद्यस्याग्निष्टोमस्य गुणविकारास्तत्केन
विशेषेणात्यग्निष्टोमवाजपेययोरनुपादानमिति चेन्न—प्रकृतिभूतानामेव ज्योतिष्टोमसंस्थाना-
मत्रानुक्रमणस्याभिप्रेतत्वात् । न तु सोमसंस्थामात्रस्याग्निष्टोमगुणविकारमात्रस्य वा । तत्र
न तावदत्यग्निष्टोमः कस्यचित्कतोः प्रकृतिः । वाजपेयस्तु न प्रकृतिः । नापि ज्योतिष्टोमः,
सर्वसप्तदशत्वाद्वाजपेयस्य । अतो युक्तमेवानयोरनुपादानम् । तस्मादेवं सिद्धं पञ्चशा-
खोऽग्निष्टोमो ज्योतिष्टोम एव सर्वसोमानां प्रकृतिरिति । तथा सर्वक्रतूनां प्रकृतिराग्निष्टोम
इत्येतदभिप्रायं द्रष्टव्यम् । न च—‘ अग्निं व्याख्यास्यामः । स उत्तरक्रत्वर्थः ’ इति
वक्ष्यमाणसूत्रादुत्तरक्रत्वर्थत्वस्याग्निविषये विधानेनार्थादाग्निष्टोम उत्तरवेदिसिद्धेः, आपस्त-
म्बेन भगवता परिभाषासूत्रे—‘ अग्निष्टोम उत्तरवेदिः ’ ‘ उत्तरेषु क्रतुष्वग्निः ’ (आप०

पारि० ४ । ७ । ८) इति स्पष्टवचनाच्चोक्थ्यादीनामग्निष्टोमविकारत्वादुक्थ्यादिष्वप्यग्नि-
चित्या निषेधोऽस्त्विति वाच्यम् । गुणविकृतेन रूपेण तेषामनग्निष्टोमत्वादुत्तरक्रतुत्वाच्च । न
च—‘ अग्निष्टोम उत्तरवेदिः ’ इत्यापस्तम्बसूत्रमपि पञ्चशाख(खा)प्रकृत्याभिप्रायम्—
‘ उत्तरेषु क्रतुषु ’ इति तु तद्विकाराभिप्रायमिति वाच्यम् । अन्यत्र साद्यस्त्रेभ्यो वाज-
पेयात्षोडशिनः, (आप० पारि० ४ । ८) इति षोडशिपर्युदासानुपपत्तेः । न च
षोडशिविकाराद्वाजपेयादिति वाजपेयविशेषणतया षोडशी योज्यः इति वाच्यम् ।
व्यभिचाराभावेन विशेषणवैयर्थ्यात् । संभवव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवदित्याभियु-
क्तोक्तेः । न ह्यषोडशिविकारोऽपि वाजपेयोऽस्ति येन तद्व्यवच्छेदाद्विशेषणमर्थवद्भवेत् ।
किमिदानीमुक्थ्यादिषु लभ्यत एवोत्तरवेदिः । मैवम् । सर्वास्वेव विकृतिषु लभ्यते विक-
ल्पेन । अपचितिकामोऽपचितिम्यामुभयसामानौ भवतः पक्षिभ्यां साग्निचित्याभ्याम्,
(स० श्रौ० १७ । ११) इत्यत्र नियमदर्शनात् । ‘ अनग्निकान्वा यज्ञक्रतूनाहरेत् ’
इति बौधायनोक्तेश्च । तस्मात्सिद्धमुक्थ्यादिष्वपि भवत्येव पक्षेऽग्निचित्येति । अथेदानी-
मुत्तरेषु क्रतुष्वकाङ्क्षितमग्निचयनकर्म वक्तुं शिष्यावधानाय प्रतिजानीते—

अग्निं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अग्निरग्निशब्दो यागनामप्रतीयेत(तये) । अग्निस्तोत्रमग्नेः शस्त्रमिति स्तोत्रशस्त्र-
युक्ततया निर्देशरूपलिङ्गदर्शनात् स्तोत्रशस्त्रयोः क्रत्वेकसम्बन्धत्वादिति स्तोत्रशस्त्र-
वाक्येऽनुपपत्तिबलाल्लक्षणयाऽग्निशब्दस्य तद्युक्तक्रतुपरत्वमात्रेण विद्वद्वाक्ये यागनामत्व-
मग्निशब्दस्य, तं व्याख्यास्यामो व्यक्तं वक्ष्याम इत्यर्थः ॥

ननु—‘ य एवं विद्वानग्निं चिनुते ’ इति श्रुतं तथेमान्यपि वचनानि—अथातोऽग्नि-
मग्निष्टोमेनानुयजन्ति तमुक्थ्येन इत्यादि । तत्र संदेहः, किमयमग्निं चिनुत इति याग-
विधिरुताग्निसंस्कारमात्रं स्वतन्त्रं विधीयते, किंवा ज्योतिष्टोमादिषु गुणो विधीयत इति ।
तदर्थं च किमग्निशब्दो यागनामधेयमुत द्रव्यवचन इति । तत्रांश्वदाम्यवत्प्रकरणे पुनः
संकीर्तनाभावान्न क्रतुसंयोगस्तदभावे च संस्कारमात्रं स्वतन्त्रमनर्थकम्, ‘ अतोऽग्निं
कुर्यात् ’ इति यागविधिः । चिनोतिश्चेष्टकाभिरग्निं चिनुते, इति वाक्यप्राप्तानुवादो
निर्वपतिवत् । कथं पुनरसति यजिश्रवणे यागविधानम् । उच्यते—अग्निं कुर्यादिति
तावत्संज्ञैव कर्मान्तरेऽवधारिते—‘अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति’ इति यदग्निं यजति
तदा(द)ग्निष्टोमेनेति संस्थाविधिपरे वाक्ये यजतिनाऽनुवादादुत्पत्तौ यागवचनोऽग्निशब्द
इति गम्यते । यद्यपि नायं संस्थाविधिः किंत्वग्निष्टोमसंस्थेन यागेनाग्निमनुयजन्तीति
तथाऽप्यग्नेर्यागत्वम् । न ह्यन्यथाभूतमन्यैरेनुयष्टुं शक्यते । यथा देवदत्तमनुगच्छति

प्यग्नि-
च । न
म—
वाज-
न च
म् ।
भियु-
तेत् ।
वेक-
म्,
त् '
नी-

यज्ञदत्त इत्युक्ते देवदत्तोऽपि गच्छतीति प्रतीयते, अन्यथाऽनुगमानुपपत्तेरेवमनुयजन-
वशादेवाग्नेयार्गत्वसिद्धिः । तस्माद्यागविधानं स्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते—

‘ अग्नेश्चयनसंस्कारमात्रमत्र विधीयते ।

तस्याथातोऽग्निमित्यादिवाक्यैः स्यात्क्रतुसंगतिः ॥

वह्नौ रूढोऽग्निशब्दोऽयं न हि यागस्य वाचकः ’ ।

नह्यग्निशब्दोऽत्यन्तरूढत्वाद्वाक्यभेदतत्प्रख्यतद्वचपदेशविधुरत्वाच्च यागनामत्वं प्रति-
पद्यते । तेन ज्वलनस्ये(स्यै)वाऽयं चयनसंस्कारो विधीयते । तस्य च संस्कारस्य क्रतु-
संबन्धपराण्यथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति, इत्यादीनि । अत्राग्निशब्दः प्रकरणाच्चयन-
संस्कृतेऽग्नौ वर्तते । अनुशब्दश्चयनापेक्षया पश्चाद्वाक्यमग्निष्टोमादि नामाऽऽह ।
तेन चयनसंस्कृतेऽग्नावग्निष्टोमादिभिर्यजेतेत्यर्थः । न त्वत्राप्यग्निशब्दो यजिसमानाधिकर-
णो येन नाम स्यात् । न चावश्यं तुल्यरूपाणामेव पौर्वापर्यम् । ‘ पाकमनुभुङ्क्ते ’
इत्यादिषु विजातीयानामपि दर्शनात् । तस्मादपि ज्योतिष्टोमादिषु गुणाविधिः ॥ १ ॥

स उत्तरक्रत्वर्थः । अन्यत्र साद्यस्केभ्यो

वाजपेयात्षोडशिनः सारस्वताच्च सत्रा-

त् । अग्निशिनस्तोमो यथोपदिष्टं वा । रात्रि-

सत्रेषु समहाव्रतेष्वश्रवणार्था पुनश्चितिः ॥ २ ॥

स चाग्निः षोडशिनि तद्विकारे च वाजपेयेऽसंकीर्तनान्न भवति । साद्यस्केषु सद्यः
पारिसमाप्तेरसंभवाच्चयनाभावः । सारस्वते सत्रेऽनवस्थानान्नाग्निश्चीयते । अत एते-
भ्योऽन्यत्रोत्तरेषु क्रतुष्वग्निः । उत्तरेषु क्रतुष्वग्निविधानात्तत्र प्रकरणाभ्यातोत्तरवेदिः,
तत्राऽऽहवनीयात्प्रणीयते । उत्तरेषु क्रतुष्वग्निष्टोमोत्तरकालकार्येषु साद्यस्कादिभ्योऽ-
न्यत्राग्निष्टुज्ज्योतिष्टुदादिविकृतिष्वनारभ्याधीतोऽग्निश्चीयते । चितावाहवनीयप्रणयनम् ।
तेषूत्तरवेदिरपि लभ्यते—‘ साग्निचित्यो भवति पक्षिभ्यां साग्निचित्याभ्याम् ’ इति क्वचि-
नियमविधानादन्यत्रानियम इति केचिदाहुः । ‘ उत्तरवेद्याः ह्यग्निश्चीयते ’ इत्यनारभ्या-
धीतोऽग्निरुत्तरवेदिद्वारेण प्रकृतिं गच्छति । यथा खुवद्वारेण खदिरः । तत्राग्निचयनेन
प्रकृताववरुद्धायां बह्वृचवचनात्—‘ अग्निर्वै देवानां होता तस्यैष स्वो लोको य उत्तर-
नाभिः ’ इति प्रणयोऽग्निरुत्तरनाभौ प्रतिष्ठाप्यः । एवमुत्तरवेद्यन्तः प्रत्यायनमग्निचयनं
विकृत्यर्थं भविष्यति साप्तदश्यवत् । तदाहाऽऽपस्तम्बः—अग्निष्टोम उत्तरवेदिः ।
उत्तरेषु क्रतुष्वग्निः, (आष० परि० ४-८) इति । तत्रैवाग्निष्टोमसंस्थे ज्योतिष्टोमे वचना-
दग्निचयनं भविष्यति । ‘ अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति तमुक्त्येन तमतिरात्रेण तं

द्विरात्रेण तं त्रिरात्रेण ' इति । अतः प्रकृतावेवाग्निचयनोत्तरवेद्योर्विकल्पितयोः प्रकृति-
तिवद्विकृतिष्वपि विकल्पः । अत एव सर्वत्र विकृतिषु विकल्पप्रसक्तौ—'साग्निचित्यो
भवति । पक्षिभ्यां साग्निचित्याभ्याम् ' इति नियमविधिरुपपद्यते, ग्रीहिमयपशुपुरोडाश-
वत् । द्विरात्रादिष्वग्निचयनविधानमौपदेशिकत्वेन गुणकामादिसिद्धार्थमिति ।

नन्वाग्निनारभ्यवादविहितः स वाक्येन प्रकृतौ विकृतिषु च कामुचिद्विनियुज्यते—
'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति तमुक्थ्येन तमतिरात्रेण तं त्रिरात्रेण ' इत्येवमा द्वाद-
शरात्रादनुक्रान्तः सोऽयमग्निर्यासु विकृतिषु वाक्येन नोपदिष्टो यथा षोडशिषु वाजपेये
च तत्र किं चोदकप्राप्त्या कर्तव्यो नेति संशयः । तथाऽतिग्राह्या नाम ग्राहाः प्रकृतौ
श्रुताः, विकृतिष्वपि कामुचिदुपदिष्टाः—'उक्थ्ये गृह्णीयात्पृष्ठे गृह्णीयात् विश्वजिति प्रगू-
(ग्र)हीतव्याः ' इति । तेऽपि विकृत्यन्तरेषु ग्राह्या नेति संशयः ।

तत्र—'चोदकेनाग्न्यातिग्राह्यं विकृतौ न प्रदिश्यते ।

कामुचिच्छ्रवणं तस्य तथाहि स्यादनर्थकम् ॥

तस्मात्तदर्थवत्त्वाय प्रदेशो नेति कल्प्यते ।

तेन यत्रोपदेशोऽस्य तत्रैवान्यत्र न क्रिया' ॥

उच्यते—'अङ्गान्तरवदस्यापि प्राप्तिश्चोदकतो ध्रुवा ।

चोदकार्थस्य कृत्स्नत्वात्कामुचिच्छ्रवणं पुनः ॥

सामान्याविध्यसिद्धार्थं नातिदेशं निवारयेत् ।

चेत्सामान्यविधौ कोऽर्थोऽगुणकामप्रवर्तनम् ' ॥

यासु विकृतिषु विधीयते तासु प्रकृतौ च समानं विधानं भवति । विकृत्यन्तरेषु तु
चोदकतः प्राप्तिरिति न प्रकृतिबुल्यं विधानं, समानविधानत्वे च प्रयोजनमग्न्याश्रितामां
गुणकामानाम्—'इयेनचितं चिन्वीत स्वर्गकामः' इत्यादीनां तास्वपि विकृतिषु प्रवृत्तिः ।
गुणकामा हि प्रकृतमाग्निमाश्रयन्ति प्रकृतश्चाग्निः प्रकृतिविकृतिसाधारणभूत इति तथा-
भूतस्याऽऽश्रयत्वाद्विकृतिष्वपि गुणकामप्रवृत्तिः । यासु विधिर्नास्ति तासु तु न गुणकामाः
प्रवर्तन्ते 'निवृत्तिर्वा कर्मभेदात् ' इति न्यायात् । तदेवं गुणकामप्रवृत्त्यर्थं विकृतिषु
कामुचिच्छ्रवणमिति न तद्वलेनातिदेशाभावः शक्यते कल्पयितुम् । तस्मादस्त्यतिदेशः ।

अत्र केचिदाहुः—अनारभ्यार्धातोऽग्निः प्राकरणिकोत्तरवेदिविरोधात्प्रकृतौ न लभ्यते
निवेशम् । अप्राकृतश्च न विकृतिष्वतिदिश्यते तेनोपदेशेनैवास्य विकृतिषु प्राप्तिरित्यनु-
पदेशतः षोडशिवाजपेययोर्नाग्निश्चेतव्य इति । तदयुक्तम् । अग्निष्टोमवाक्येन प्रकृतावपि
विधानात् । न तु विकृत्यग्निष्टोमाभिप्रायं तद्विषयति प्रकृतौ प्राकरणिकोत्तरवे-

दिविरोधात् । न हि प्रकरणेन वाक्यसंकोचो युक्तः । किंच प्रकृतेरेवाग्निष्टोमत्वमन्यापेक्षं
विकृतीनां त्वतिदेशापेक्षमिति प्रकृतिरेवानेनाभिधीयते । न चात्र साप्तदश्यन्यायः,
साप्तदश्यस्य हि सामिधेनीमात्रसंबन्धो वाक्येनावगम्यते क्रतुसंबन्धः कल्पयितव्यः ।
षाष्टदश्यस्य तु प्रकरणेन संबन्धः क्लृप्त इति युक्तं बलाबलम् । अग्निष्टोमशब्दस्तु क्रतु-
मेवाभिधत्त इति तत्संबन्धो वाक्यकृत इति न प्रकरणेन बाधमर्हति । तस्मादस्ति प्रकृ-
तावग्निरिति विकृतिष्वप्यतिदिश्यते । तत्र साद्यस्त्रेषु सारस्वतेषु च सत्रेष्वशक्यत्वा-
त्काममाग्निर्न चीयतां षोडशिवाजपेययोस्तु चेतव्यः ॥ २ ॥

अपि वा धार्यमाणेऽग्नौ प्रजापतिस्त्वा सादयतु
तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेत्यन्तर्वेदिम-
भिमृशेत् । तिस्रो वा स्वयमातृणा उपधाय
तासामुपधानकल्पः स्वयमातृणा साम पुरीषं
विश्वज्योतिः । एवं विहिता द्वितीया पुरीषा तृतीया ॥ ३ ॥

अपि वा तिस्रश्च स्वयमातृणाः सर्वाश्च विश्वज्योति-
षस्तासामुपधानकल्पः स्वयमातृणा साम पुरीषं
विश्वज्योतिरेवं विहिता द्वितीया तृतीयस्यां तु
विश्वज्योतिः प्रथमा । अथ पुरीषम् । अथ स्वय-
मातृणाम् । अथ साम ॥ ४ ॥

शर्कराख्यानां क्षुद्रपाषाणानां मध्ये पुरुषप्रयत्नमन्तरेण या स्वत एव छिद्रयुक्ता
सेयं शर्करा स्वयमातृणा, तामत्रोपध्यात् । विश्वशब्दोपेतैश्च मन्त्रै (तै० सं० ४
४ । ६) रुपधेया विश्वज्योतिषः । ताश्च तिस्रः प्रथममध्यमोत्तमचितिषूपध्यात् । शेषं
स्पष्टम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

तं चेप्यमाणोऽमावास्यायां पौर्णमास्यामापूर्य-
माणपक्षे वा पुण्ये नक्षत्र ऋत्विजो वृत्वा ॥ ५ ॥

अग्न्याधारत्वादिष्टकास्थण्डिलमुच्यते तत्संयोगात्क्रतुरप्यग्निरुच्यते । अग्निं चेप्य-
माणः (आप० श्रौ० १६-३-१) इत्यापस्तम्बोक्तेः । तं चेप्यमाणः स्थण्डिलरूपा-
ग्निगुणेन क्रतुना यक्ष्यमाणो भवति । तस्याग्नेः सोमाङ्गत्वात्सोमाङ्गैरिह व्यतिषङ्गः ।
तस्याग्नेरनारभ्यार्धात्त्वात्स च सोमाङ्गेन पृथक्फलकः । उत्तरवेदिकार्यं तस्यैष स्वर्लोको
यदुत्तरवेदिर्नाभिः, इति प्रणयने प्रकृतौ श्रूयते । साग्निचित्ये तु क्रतौ स्वयमातृणाया-
मासादनम् । तस्माद्विकृत्यर्थमकाम्यत्वात् । यदि काम्यः स्याद्गोदोहनादिवत्प्रकृतौ

निविशेत् । तेनाऽग्निगुणकेन ऋतुना यक्ष्यमाणः । अमावास्यायां पौर्णमास्यामेकाष्टकायां वोखासंभरणं करोतीत्यापस्तम्बः । एकाष्टका व्याख्याता सूत्रकारेण—या माध्याः पौर्णमास्या इति । अषाढा त्र्यालिखितेष्टका मध्य उपधीयते तामधिकृत्यैके शाखिनो धर्मान्पठन्ति । तदा तूखा तूष्णीं, ये तूखालिङ्गमन्त्राः ‘ दधतूखे ’ (इत्येवमादयस्तेषां निवृत्तिः । यथा ब्रीहिलिङ्गस्य मन्त्रस्य यवेषु । अत्र संभारानाह बौधायनः—
‘ उखाः संभरिष्यन्नुपकल्पयतेऽश्वं च गर्दभं च तयोरेव रशने मौञ्ज्यौ वा कुशमय्यौ वाऽग्निं च ब्राह्मणसंपन्नां मृदं च भावितां करणीयां वल्मीकवपं कृष्णाजिनं च पुष्करपर्णं च योक्त्रमुदकुम्भं हिरण्यमर्मकपालानि शर्करा अवाञ्जनपिष्टा अजलोमानि कृष्णाजिनलोमानि वैश्यं सप्तदशं सूनामधिकरणीमुखाकृतं कुशलमिति । अ(आ)मावस्येन वा हविषेष्टा नक्षत्रे वाऽग्नेः शालां शम्यान्यासे गर्तं खनयीत । तद्भावितां मृदमवलेपयति । समां बिलेन करोति । तदुपसादयति कृष्णाजिनं च पुष्करपर्णं च योक्त्रमुदकुम्भं हिरण्यमिति, (बौ० श्रौ० १०-१] इति ।

तत्र कर्म—ज्योतिषा त्रिकद्रुकेणाग्निष्टोमेन साग्निचित्ते(त्ये)न सहस्रदाक्षिणेन यक्ष्ये, स्वर्गं लोकमवाप्नवानीत्युक्त्वा विद्युदसि सोमप्रवाकवरणादि करोति । ततो देवयजनयाञ्चया(च्चा)न्ते देवतोपस्थानान्ते वा ये प्रधानस्य कर्तारस्त एवाङ्गानां स एव देश इति न्यायात् । पूर्वमृत्विग्वरणादि देवयजनयाञ्चया(च्चा)क्रियते ‘ सहाङ्गं प्रधानम् ’ (आप० परि० २-३९) इति सूत्रान्तरवचनाच्च ॥ ९ ॥

बृहस्पतिपुरोहिता देवानां देवाः प्रथमजा देवा
देवेषु पराक्रमध्वं प्रथमा द्वितीयेषु द्वितीया-
स्तृतीयेषु त्रिरेकादशास्त्रयास्त्रिंशा अनु व आरभ
इदं शकेयं यदिदं करोमि स्वाहेत्याहुतिं
जुहोति ॥ ६ ॥

अग्नीन्विहृत्योखासंभरणार्थम् । अत्र बौधायनोऽप्याह—‘परिस्तृणन्ति । दक्षिणत उपविशतो ब्रह्मा च यजमानश्च’ (बौ० श्रौ० १०-१) इति । जुहोतिचोदना-
त्स्वाहाकारप्रदानम् । साधननियममपि—‘आहवनीय आहुतयो जुहा हूयन्ते’ इति पारिभाषके द्रष्टव्यम् । देवा देवता ॥ ६ ॥

जुहूँ स्तुवं च समृज्यं चतुर्गृहीतमाज्यमष्टगृहीतं
वा गृहीत्वा युञ्जानः प्रथमं मन इति यजुरष्टमा-
भिर्ऋग्भिरन्तर्वेद्यूर्वास्तिष्ठन्सावित्राण्येकामाहुतिं
जुहोति ॥ ७ ॥

जुहुस्त्वयोस्तूष्णीं संमार्गः । दर्शपूर्णमासवत्समन्त्रक इति भाष्यकृत् । अत्राप्य-
ष्टगृहीतेन होमः शाखन्तरीयः । चतुर्गृहीतहोमस्त्वस्मच्छाखोक्तः, 'चतुर्गृहीनेन जुहोति'
(तै० सं० ९-१-१) इति विधिदर्शनात् । 'युञ्जानः प्रथमं मनः, इत्यारभ्य-इमं
नो देव सवितर्यज्ञम्' (तै० सं० ४-१-१) इति यजुरष्टमाभिर्यजुरष्टमं यासां
ताभिर्यजुरष्टमाभिर्ऋग्भिरेकामाहुतिमन्तर्वेदि गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये स्थितो जुहोति ।
सविता देवता ॥ ७ ॥

अत्रेदं चिन्तनीयम्—किमेकैकं मन्त्रमुच्चार्य जुहुयात्, आहोस्वित्सर्वाणि(न्)
वाक्यान्यु (मन्त्रानु) च्चार्येति । तत्र हेयोपादेयावुभौ पक्षौ क्रमेण दर्शयति—

यं कामयेत पापीयान्त्स्यादित्येकैकं तस्य जुहुयात् । यं काम-
येत वसीयान्त्स्यादिति सर्वाणि तस्यानुदृत्य जुहुयात् ॥ ८ ॥

पापीयानातशीयेन पापो दरिद्र इत्यर्थः । वसीयान्वसुमत्तरः ॥ ८ ॥

अत्रेदमपरं चिन्तनीयम् । किमृग्रूपान्धमन्त्रानुच्चार्य—इमं नो देव सवितरिति
यजुः सप्तमं कृत्वा पश्चात् देव सवितरित्यूचामन्तिमां कुर्यात् । किंवैतामृचं सप्तमीं
कृत्वा तद्यजुरन्तिमं कुर्यादिति । तत्र हेयोपादेयपक्षौ क्रमेण दर्शयति—

यदि कामयेत छन्दांसि यज्ञयशसेनार्पयेयमित्यूचमन्ति-
मां कुर्यात् । यदि कामयेत यजमानं यज्ञयशसेनार्पयेय-
मिति यजुरन्तिमं कुर्यात् ॥ ९ ॥

यज्ञयशसं यज्ञफलमर्पयेयं संयोजयेयम् । छन्दोबद्धाया ऋचस्त्वन्तिमत्वे यज्ञफलं
छन्दःसु गच्छेत् । यजुषस्तु छन्दोरहितत्वेन यज्ञफलं छन्दोगामि न भवति, किंतु
यजमानगाम्येव भवति । तस्माद्यजुरेवान्तिमं कुर्यादित्यर्थः । एषोऽध्वर्युकाम इति
भाष्यकृत् । यजुरष्टमविधेः प्रशंसेति न्यायः ॥ ९ ॥

ऋचा स्तोमं समर्धयेति चतुर्गृहीतेनोत्तराम् ॥ १० ॥

आहुतिं जुहोतीत्यनुवर्तते । अग्निर्देवता ॥ १० ॥

देवस्य त्वेति चतुर्भिरग्निमादत्ते ॥ (ख० १) ॥
खादिरीं वैणवीं वा कल्मषीं सुषिरामसुषिरां
वोभयतः क्षू तामन्यतरतः क्षू तां वा पालाशी-
मौदुम्बरीमर्कमयीं शमीमयीं वा । यो वा
कश्चन वृक्षः फलग्राहिस्तस्य मुष्टिमात्रीं प्रादेशमात्री-

मरत्निमात्रीं बाहुमात्रीं व्याममात्रीमपरिमितां
वा ॥ ११ ॥

देवस्य त्वेत्यारभ्य—आनुष्टुभेन त्वा छन्दसाऽऽददेऽङ्गिरस्वदित्येवमन्तैश्चतुर्भिर्मन्त्रैरग्निं (खनित्रं) काष्ठकुद्दालं गृह्णाति खादिरीं वैणवीं वा । कल्माषीं कृष्णबिन्दुलाञ्छिता, सुषिरा अन्तश्छिद्रा, असुषिरा घना, क्षु तेजन इत्यस्माद्धातोरुत्पन्नः क्षुशब्दस्तीक्ष्णत्वमाचष्टे । उभयोरग्रमूलयोस्तक्षिणाऽग्निरुभयतः क्षुस्तादृशी कार्या । अथवा पालाशी पर्णमयी, औ(उ)दुम्बरो जन्तुफलः, अर्कः प्रसिद्धः, शमी घण्टा । एतेषाममावे यो वा यः कश्चन यज्ञियवृक्षः फलग्रहिस्तस्याग्निः कार्येत्यर्थः । भाष्यकारस्तु—फलानि बहूनि गृह्णातीति फलग्रहिः । वनस्पतीनां मध्ये यः फलग्रहिरस्ति एषां फलग्रहीणामपि मध्ये स वेणुरतिशयेन फलग्रहिः । ब्रह्माद्यग्रवद्वेणूनां समासिसंवत्सरे गोधूमसदृशैर्बहुभिर्बीजैरुपेतत्वात् । तस्मादियमग्निर्वैणवी कार्येति । चतुर्भिर्मन्त्रिभिस्तुल्यो व्यामः । एतावती कार्या । नियतपरिमाणरहितत्वमपारिमितत्वं विधत्ते—अपारिमिता भवति (तै० सं० ९ । १ । १) इति ॥

ननु—ये तु संख्यायुक्ता मन्त्राः ‘ चतुर्भिर्मन्त्रिमादत्ते ’ (तै० सं० ९ । १ । १) इत्येवमादयस्तेषामपि पूर्ववद्विकल्पः । संख्यावशात् समुच्चयः । चतुःसंख्या हि कर्माङ्गभूता नासति समुच्चये संपद्यते । तत्र पूर्वप्रयुक्तानां मन्त्राणां संस्कारद्वारेण कारणत्वं चरमस्य तु साक्षादिति संख्यावचनसामर्थ्यादध्यवसीयते । तस्मात्समुच्चयः ॥ ११ ॥

इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादाय
प्रतूर्तं वाजिन्नाद्रवेत्यश्वमभिदधाति ॥ १२ ॥

अश्वोऽभिधीयते बद्ध्वा धार्यते यथा रशनया सेयमश्वाभिधानी ॥ १२ ॥

तूष्णीं गर्दभस्याऽऽदाय युञ्जाथां रासभं युवामिति
गर्दभम् ॥ १३ ॥

भरन्तमस्मयुमित्यन्तः । मन्त्रमन्तरेणैव गर्दभस्य रशनामादाय युञ्जाथामिति मन्त्रेण गर्दभमभिदध्यात् । अत्र निकृष्टकार्ये स्थापितस्तस्माद्लोकेऽपि गर्दभोऽश्वान्निकृष्टतरः । रजकादय एव हि तमाद्रियन्ते न तु राजामात्यादयः ॥ १३ ॥

योगे योगे तव स्तरमिति तिसृभिरश्वप्रथमाः प्राञ्चो
गच्छन्ति यत्र मृदं खनिष्यन्तो भवन्ति ॥ १४ ॥

अच्छेहीत्यन्तः । गच्छन्तीति बहुवचननिर्देशादध्वर्युब्रह्मयजमानाः । अश्वप्रथमाः, यत्र यस्मिन्देसो दृढा मृत्तत्र गच्छन्त्यश्वः प्रथमस्ततो गर्दभस्तत इतरे । तत्राश्वस्य गर्द-

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

६.

भात्पुरतो गमनं विशदयत्यापस्तम्बः—‘ यदि कामयेत पापवस्यसः स्यादिति गर्द-
भप्रथमा गच्छेयुः ’ (आप० श्रौ० १६-१-१२) इति । गर्दभोऽश्वात्पापीयानिति
प्रसिद्धम् । अत उभयोः समानं गमनं मा भूदित्यश्वं पुरतो नयेयुः । तथाऽश्वं पूर्वं
नयन्ति, इति हि ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेहीति येन द्वेष्येण
संगच्छेत तमभिमन्त्रयेतापश्यन्निर्दिशति ॥ १५ ॥

मृत्खनं प्रति गच्छत्सु मार्गमध्ये यदि केनापि द्वेष्येण संगच्छेत तदानीमिमं
मन्त्रं पठेत् । यदि द्वेष्यं न पश्यति तदाऽपि तं मनसा निर्दिश्य पठेत् ॥ १५ ॥

अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेम इति वा ॥ १६ ॥

वाशब्दः शाखान्तरमतप्रदर्शनार्थः ॥ १६ ॥

सूर्यस्योदयनं प्रति बल्मीकवपामुपतिष्ठतेऽग्निं
पुरीष्यमङ्गिरस्वद्वरिष्याम इति ॥ १७ ॥

बल्मीकस्य योऽवयव उन्नतत्वेनाभिवृद्धः सेयं वपा, तथाविधासु वपासु मध्ये या
वपा सूर्योदयस्याभिमुखा तस्या अग्रं किञ्चिदुद्धृत्य तां वपामनेन मन्त्रेणोपतिष्ठते ॥ १७ ॥

अत्रैके समामनन्ति—(*अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्वरामैः) ॥ १८ ॥

यद्वद्गमनकाले तद्वदागमनकालेऽपि । तत्र भरिष्याम इति पाठः । अत्र तु भराम
इति विशेषः । यद्यप्यागमनस्य नायं कालः, तथाऽपि प्रसङ्गाद्बुद्धिस्थमन्त्रोऽयमास्त्रा-
तस्तं चोपरिष्ठादुत्कर्षेत् । अमुं विधिमैके शाखिनः पठन्ति ॥ १८ ॥

अन्वभिरुषसामग्रमख्यदिति बल्मीकवपायाः प्रक्रामति ॥ १९ ॥

बल्मीकवपायाः समीपं गच्छति ॥ १९ ॥

आगत्य वाज्यध्वन आक्रम्य वाजिन्पृथिवीमिति द्वाभ्यां मृत्खन-
मश्वमाक्रमयति ॥ २० ॥

मृत्खनं दक्षिणपूर्वेण पादेनाऽऽक्रमयन्ति ॥ २० ॥

धौस्ते पृष्ठमित्यश्वस्य पृष्ठं संमार्ष्टि ॥ २१ ॥

(इमं धनुश्चिह्नान्तर्गतपाठं केचिन्न पठन्ति ।)

सर्वतः स्पृशति ॥ २१ ॥

अभितिष्ठ पृतन्यतोऽधरे सन्तु शत्रवः । इन्द्र
इव वृत्रहा तिष्ठापः क्षेत्राणि संजयन्निति यं द्वेष्टि
तमधस्पदमश्वस्य मनसा ध्यायति ॥ २२ ॥

यं देवदत्तमिति द्वेष्टि तमधस्पदमश्वस्य ध्यायति मनसा ॥ २२ ॥

उत्क्रामोदक्रमीदिति द्वाभ्यां मृत्खनादश्वमुत्क्रमयन्ति ॥ २३ ॥

मृद्यस्मिन्प्रदेशे खन्यते स प्रदेशो मृत्खनः । तस्मादश्वमुदङ्मुखत्वेन निर्ग-
मयेत् ॥ २३ ॥

अपो देवीरुपसृजेत्यश्वस्य पदेऽप उपसृजति ॥ २४ ॥

अश्वस्य वृक्षिणपाद उदकं क्षिपति । सुपिप्पला इति मन्त्रान्तः ॥ २४ ॥

तस्मिन्हिरण्यं निधाय जिघर्म्यग्निमा त्वा जिघर्मी-

ति मनस्वतीभ्यामेकामाहुतिं जुहोति ॥ २५ ॥

जुहोतिचोदनात्स्वाहाकारपाठः । अग्निर्देवता । भूमौ हिरण्यं निधाय तस्मिञ्जुहुयात् ।
अतुर्गृहीतेनाऽऽज्येनेति वैखानसः । सकृद्गृहीतेनेत्यपरे ॥ २५ ॥

अपादाय हिरण्यं परिवाजपतिरिति तिसृभिरध्या-
मृत्खनं परिलिखति (बाह्यां वर्षीयसीम्) ॥ २६ ॥

शुचिरिति मन्त्रान्तः । हिरण्यमपादाय स्वीकृत्य परिवाजपतिरिति प्रतिमन्त्रं परि-
लेखनम् । ' गायत्रिया परिलिखति । त्रिष्टुभा परिलिखति । अनुष्टुभा परिलिखति '
(तै० सं० ५-१-३) इति वचनात् । बाह्यां बाह्यां महतीम् । पदस्य गायत्र्या
परिलेखनमनुष्टुप्त्रिष्टुब्भ्यां बहिर्बहिः ॥ २६ ॥

देवस्य त्वेति द्वाभ्यां खनति ॥ २७ ॥

पुरीष्यमङ्गिरस्वस्वनामीत्यन्तः । ततः खननं द्वाभ्यामेकं कर्म द्विमन्त्रकम् ॥ २७ ॥

अपां पृष्ठमसीति पुष्करार्णवाहरति । एतयैव
विवेष्टयति । उपरिष्ठात्कृष्णाजिनमुत्तरेण मृत्खन-
शर्म च स्थो वर्म च स्थ इति ॥ (ख० २) ॥ द्वाभ्यां

प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमऽऽस्तृणात्युत्तरं पुष्करपर्ण-
मधस्तादण्डमुत्तानम् ॥ २८ ॥

अपामुपरिवर्तमानत्वस्य विद्यमानस्यैवार्थस्याभिधायित्वादनु रूपेणैव मन्त्रेणैतत्पुष्करपर्णमाहरति । वेष्टनमेतयैव पुनर्वेष्टयति । शर्म च स्थ इति द्वाभ्यां मृत्वनदेशस्योत्तरेण कृष्णाजिने पुष्करपर्णे च स्तृणाति यथा भवत्युपरिष्ठात्कृष्णाजिनस्य पुष्करपर्णमुत्तानं तथेत्यर्थः ॥ २८ ॥

पुरीष्योऽसि विश्वभरा इति मृदमभिमृश्य ॥ २९ ॥

मृत्वनस्याभिमन्त्रणम् ॥ २९ ॥

कृष्णाजिने पुष्करपर्णे च संभरति त्वामग्रे पुष्करादधीति तिसृभिर्गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्य । उत्तराभिस्त्रिष्टुभी राजन्यस्य जगतीभिर्वैश्यस्य ॥ ३० ॥

यद्यप्यत्र—त्वामग्रे इत्यादिकास्तिस्त्र एव गायत्र्यः समास्नातास्तथाऽपि चतसृभिर्वा, इत्यापस्तम्बादिकल्पेषु विकल्पेनोक्ताः । चतुष्टयपक्षे । पुरीष्योऽसि विश्वभरा इत्यनेन पूर्वोक्तेन मन्त्रेण सह संख्या पूरणीया ।

केचित्तु—त्वामग्रे पुष्करादधीति कृष्णाजिने पुष्करपर्णे च क्षिपति । चतसृभिस्ति-सृभिर्वा गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्य संभरति । यदा तिसृभिस्तदा ' त्वामग्रे पुष्करादधीत्या-रम्य तिसृभिः । यदा चतसृभिस्तदा पुरीष्योऽसीत्यारम्भ्य चतसृभिः । अर्वा त्वा प्रथमो निरमन्यदग्रे, इत्याहुः । य एवैनमन्वपश्यत्तेनैवैनं संभरति (तै० सं० ९ । १ । ४) इति लिङ्गात् । तयैव चाभिमन्त्र्य तयैव च संभरणम् । चतसृभिरुपदेशः । तृतीयां तमु त्वा पाठ्य इति द्विरावर्तयति । तथा सप्तमी । त्रिष्टुभिः ' सीद होतः ' इत्येताभिश्चतसृभिश्चतुर्थीं जनित्वा हि जेन्य इति देवमनुष्यानेवास्मै सप्तसन्नाम्नजनयति, इति लिङ्गात् । त्रिष्टुप्चतुर्थीं तयैव च मृदोऽभिमर्शनम् । जगतीभिर्वैश्यस्य—जनस्य गोपा इति तिसृभिः । असावि सोम इति चतुर्थी ॥ ३० ॥

अथ काम्यं समुच्चयं विधत्ते—

यं कामयेत वसीयान्त्स्यादित्युभयीभिस्तस्य संभरेत् ।
गायत्रीभिश्च त्रिष्टुग्भिश्च ॥ ३१ ॥

वसीयान्धनवान्मवेदिति । उभयीभिर्गायत्रीभिस्त्रिष्टुग्भिश्च तस्य संभरणम् । तत्र गायत्रीभिस्तेजःप्राप्तिस्त्रिष्टुग्भिरिन्द्रियप्राप्तिः ॥ ३१ ॥

जनिष्वा हि जेन्य इति संभृतामभिमन्त्रयते ॥ ३२ ॥

संभृताया मृदोऽभिमर्शनं मृत्स्वनमन्यया मृदा पूर्यते यथा न लक्ष्यते तन्ना-
वट इति ॥ ३२ ॥

सं ते वायुर्मातरिश्वा दधात्विति मृत्स्वनेऽप उपसृजति ॥ ३३ ॥

मृत्स्वनप्रदेशोऽपोऽवनयेत् । तुभ्यमिति मन्त्रान्तः ॥ ३३ ॥

संलोभ्य मृत्स्वनं समुदगृह्य कृष्णाजिनस्या-
न्तान्सुजातो ज्योतिषा सहेति मौञ्जेनार्कमयेण
वा त्रिवृता दाम्नोपनहति ॥ ३४ ॥

संलोभनं विमोहनम् । कृष्णाजिनस्यान्तान्समुद्यम्य सर्वानुद्यम्य सुजात इति 'क्षौमेण
मौञ्जेनार्कमयेण वा' (आप० श्रौ० १६ । १ । २ । २९) इत्यापस्तम्बः । क्षौमेणा-
हतवाससा दाम्ना मौञ्जेन मुञ्जकृतेन, अर्कमयेण देवरूपिकाकृतेन दाम्ना बध्नाति ॥ ३४ ॥

उदु तिष्ठ स्वध्वरेति द्वाभ्यामुत्तिष्ठति ॥ ३५ ॥

विह्वयामह इत्यन्तः । सवितृलिङ्गकाभ्यामेताभ्यामृग्भ्यां बद्धमग्निं गृहीत्वोत्तिष्ठेत् ।
द्वितीयमन्त्रे—' देवो न सविता ' इत्युक्तत्वादेते सावित्र्यौ एताभ्यामुत्तिष्ठति । तथा
चाऽऽहाऽऽपस्तम्बः—सावित्रीभ्यामुत्तिष्ठति, इति ॥ ३५ ॥

सजातो गर्भो असि रोदस्योरिति हरति ॥ ३६ ॥

कनिक्रदद्वा इत्यन्तः । गर्दभसमीपं हरति ॥ ३६ ॥

स्थिरो भव वीडुङ्ग इति गर्दभस्य पृष्ठ आसादयति ॥ ३७ ॥

पुरीषवाहनः, इत्यन्तः । गर्दभस्य पृष्ठे स्थापयति मृदम् ॥ ३७ ॥

शिवो भव प्रजाभ्य इत्यासन्नमभिमन्त्रयते ॥ ३८ ॥

वनस्पतीनित्यन्तः । स्थापितमभिमन्त्रयते ॥ ३८ ॥

प्रैतु वाजी कनिक्रददिति तिसृभि-

रत्वरमाणा अश्वप्रथमाः प्रत्यायन्ति ॥ ३९ ॥

सत्यमित्यन्तः । अत्वरमाणां यथा भवन्ति तथाऽश्वप्रथमा यजमानगृहं प्रत्यागच्छन्ति ।
न तु गर्दभप्रथमाः ॥ ३९ ॥

अग्निं पुरीष्यमाङ्गिरस्वद्भराम इति येन
द्वेष्येण संगच्छेत तमभिमन्त्रयेतापश्यन्नि-
र्दिशति ॥ ४० ॥

व्याख्यातम् । यजमानशत्रुणाऽस्य संगमो भवति तमभिमन्त्रयते तेन मन्त्रेण ।
यदा न संगमस्तदा मन्त्रमुक्त्वा द्वितीयया निर्देशो देवदत्तमिति ॥ ४० ॥

उत्तरेण विहारं परिश्रित ओषधयः प्रतिगृह्णीताग्निमेत-
मिति द्वाभ्यामोषधीषु पुष्पवतीषु फलवतीषु पावहरति ॥ ४१ ॥

सधस्थमाऽसददित्यन्तः । विहारस्योत्तरतोऽदूरे पारिश्रिते वेष्टिते कटैरन्यैर्वा प्रदेशे ।
ओषधीषु ब्रीहियवादिषु ग्राम्यारण्यासु पुष्पाणि यासु विद्यन्ते फलानि च तामूपावहरति
स्थापयति । द्वाभ्यामुपावहरति, ओषधयः प्रतिगृह्णीताग्निमेतम् । (तै० सं० ५-१-९)
इति । एवमन्तो विहारः पश्चाद्वैदिकः संपद्यते प्रयोजनाभावाद्विहारस्येति
न्यायः ॥ ४१ ॥

वि पाजसेति विसृज्यति ॥ ४२ ॥

प्रणीतावित्यन्तः । प्रतिमुञ्चति दाम्ना बद्धम् ॥ ४२ ॥

आपो हि ह्य मयो भुव इति तिसृभिरप उपसृजति ॥ ४३ ॥

च न इत्यन्तः । ' तिसृभिरुपसृजति ' (तै० सं० ५-१-६) इत्यत्र ब्राह्म-
णम् ॥ ४३ ॥

मित्रः सःसृज्य पृथिवीमिति द्वाभ्यां सःसर्ज-
नीयैः सःसृजति ॥ (ख० ३) ॥ अर्मकपालैर्वेण्वङ्गा-
रैर्ब्रीहितुषैः पलाशकषायैश्च शर्कराभिः पिष्टाभिः
कृष्णाजिनलोमभिरजलोमभिर्यच्चान्यद्दृढार्थमुपार्थं
मन्यते ॥ ४४ ॥

छन्दसाऽङ्गिरस्वादित्यन्तः । संसृजति मृदम् । द्वाभ्यां संसृजति संसर्जनीयैः संभारै-
र्दृढीकरणैः संसृजति, अर्मो ग्रामाभावस्थानम् । तत्र यानि कपालानि तानि शुचिभूतैः
पिष्टैः संसृजति वेण्वङ्गारैश्चूर्णीकृतैर्ब्रीहिणां च तुषैः पलाशकषायेण चूर्णेन शर्कराभिः
पिष्टाभिः कृष्णाजिनलोमभिरजलोमभिश्च संसृजति मृदम् । यच्चान्यद्द्रव्यमुपगतं मृद-
मुपार्थं यद्दृढार्थं यत्समर्थं तदर्थमुपगतं भवति । यज्ञियस्य यच्चान्यत्किञ्चिच्चूर्णादिकैः
सर्वैः संसृज्य मृदमिति । अत्र दाढ्यहेतुभिः कपालादिभिः संसर्गम्—' अर्मकपालैः
सःसृजति, शर्कराभिः सःसृजति, अजलोमैः सःसृजति, कृष्णाजिनस्य लोमभिः सः-
सृजति ' (तै० सं० ५-१-६) इति ब्राह्मणव्याख्यातत्वाच्च ॥ ४४ ॥

मस्त्वस्य शिरोऽसीति पिण्डं करोति ॥ ४५ ॥

गतार्थः ॥ ४९ ॥

यज्ञस्य पदे स्थ इति कृष्णाजिनं पुष्करपर्णं चाभिमन्त्रयते ॥ ४६ ॥

अभिमृशति मृदिवाङ्कुष्ठाभ्यां निगृह्णातीत्यापस्तम्बः ॥ ४६ ॥

रुद्राः संभृत्य पृथिवीमिति चतसृभिः पिण्डान्प्रयच्छति ॥ ४७ ॥

गर्भ आ इत्यन्तः । कर्त्रे प्रयच्छति (आप० श्रौ० १६-२४) इत्यापस्तम्बः ॥ ४७ ॥

वसवस्त्वा कृण्वन्तिवति चतुर्भिश्छन्दोभिः-
महिष्युखां करोति बहुभार्यस्य ॥ ४८ ॥

यजमानायेत्यन्तः । महिष्यै प्रयच्छति यजमानो बहुभार्यः ॥ ४८ ॥

अध्वर्युरेकभार्यस्य ॥ ४९ ॥

अध्वर्युरेकभार्यः प्रयच्छति यजमानः ॥ ४९ ॥

एतैरेव यजुर्भिर्यजमानः क्रियमाणामभिमन्त्रयते ॥ ५० ॥

वसवस्त्वेत्यादिभिर्यजुर्भिर्यजमानोऽनुमन्त्रयते ॥ ५० ॥

त्र्युद्धि पञ्चोद्धि वा करोति ॥ ५१ ॥

उद्धिरूर्ध्वमवस्थितोऽवयवविशेषः । यथा भाण्डस्योपर्यन्यद्भाण्डं तस्याप्युपरि पुन-
रप्यन्यद्भाण्डमिति कक्ष्यात्रयं तथेयमेकैवोखा कक्ष्यात्रययुक्ता वा कार्या । एवं पञ्चोद्धि
करोतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

प्रादेशमात्रीमूर्ध्वप्रमाणेनारत्निमात्री तिर्यक्प्र-
माणेन व्यायाममात्री५ समन्तपरिमाणेनापरिमि-
तां वा कुर्व५श्चतस्रोऽश्रीः प्रतिदिशमुन्नयति ॥ ५२ ॥

प्रादेशप्रमाणा भवत्यूर्ध्वप्रमाणेनारत्निमात्री तिर्यक्प्रमाणेन व्यायाममात्री समन्तः
चतुररत्निर्व्यायामः । अपरिमिता व्यायामात्पञ्चप्रादेशाभ्यन्तरिषुमात्री वा । यथाऽऽ-
हाऽऽपस्तम्बः—‘पञ्चप्रादेशामिषुमात्री वा यदि पञ्च पशवो भवन्तीति वाजसनयेकम्’
(१६-२-८) इति । पञ्चपशुषु वाजसनेयिमतादितरेऽपि विधयो लभ्यन्ते ।
पञ्चपशुष्वपि शाखान्तरस्यां कुर्वन्नुखां चतस्रोऽस्या अश्रीः करोति मृदा । न त्रिको-
णाम् ॥ ५२ ॥

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

१५

परिमण्डलां वा करोति ॥ ५३ ॥

परिमण्डला वृत्ता । यदा वृत्ता तदा गार्हपत्यपरिमाणा । बाहुभ्यां यजमानो गृह्यते ॥ ५३ ॥

अधिकारिविशेषेणाश्रिषु संख्याविशेषं विधत्ते—

४७॥

नवाश्रिमाभिचरतः कुर्यात् ॥ ५४ ॥

तथा च ब्राह्मणम्—‘ नवाश्रिमाभिचरतः कुर्यात् ’ (तै० सं० ९ । १ । ६) इति ॥ ५४ ॥

अदित्यै रास्त्राऽसीति मध्यदेश उपविलं वा रास्त्रां करोति ॥ ५५ ॥

रशनासदृशी भाण्डस्य गलगता रेखा रास्त्रा ॥ ५५ ॥

अश्रीणां रास्त्रायाश्च संधौ द्वौ चतुरः षडष्टौ वा स्तनान्करोति ॥ ५६ ॥

अश्रीणां रास्त्रायाश्च संधौ मेलने द्वौ यदा तदा प्राच्यामेव । यदा चतुरस्तदा प्रतिदिशमेकैकम् । यदा षट्पदा द्वयोर्द्वौ द्वौ । यदाऽष्टौ तदा चतसृष्वपि द्वौ द्वौ । चतुरस्त्रा (श्रां) परिमण्डलां वा करोति सस्तनाम् । तदेतत्सर्वं ब्राह्मणेन समाम्नातम्—‘ द्विस्तनां करोति, चतुस्तनां करोति, अष्टास्तनां करोति ’ (तै० सं० ९ । ६ । ६) इति ॥ ५६ ॥

अदितिस्ते विलं गृह्णात्विति विलं करोति ॥ ५७ ॥

विलमन्तश्छिद्रम् ॥ ५७ ॥

कृत्वाय सा महीमुखामित्युत्तरतः सिकतासु प्रतिष्ठापयति ॥ ५८ ॥

निदधाति । यत्र कृता तस्माद्देशादुत्तरतो वालुकासु प्रतिष्ठापयति ॥ ५८ ॥

तस्या एव मृदोऽषाढामिष्टकां त्र्यालि-

खितां तूष्णीं चतुरश्रां करोति ॥ ५९ ॥

यः करोत्युखां स एव करोत्यषाढाम् । उखामृत्तिकायाः चतुरश्रां चतुरश्रेऽग्नौ न ज्येनादिषु तेषु यथा लक्षणं मध्य इष्टकानां तथा लक्षणं करोति, त्र्यालिखिता तु नित्या ॥ ५९ ॥

गार्हपत्येऽश्वशकृत्युपसमाधाय वसवस्त्वा धूपयन्तिवति
सप्तभिश्छन्दोऽभिरुखामश्वशकैर्धूपयति ॥ (स्व० ४) ॥ ६० ॥

अश्वस्य शकोऽश्वशकृत् । सप्तभिर्मन्त्रैरश्वशकृतोखां धूपयति वसवस्त्वेति, एकं धूपनकर्म बहुमन्त्रम् । तथाऽन्यानि यानि बहुवाक्यानि (बहुमन्त्राणि) द्युच्यन्ते । अत्र वाऽऽरोहाश्वशकृद्गार्हपत्यादपनीयाग्निधूपनम् । ‘ गार्हपत्याद्धूपनपचने भवतः ’ इति न्यायः, तस्य (स्मिन्) च त्यागः, अविधानादपि त्यागः ॥ ६० ॥

अदितिस्त्वा देवीरित्यग्रेण गार्हपत्यमवटं स्वात्वा लोहितपचनैः संभारैरश्वस्तीर्य देवानां त्वां पत्नीरिति तस्मिन्नुखामवदधाति ॥ ६० ॥

पुरस्ताद्गार्हपत्यस्यावटं लोहिता यैर्भवत्युखा पक्वा ते लोहितपचनीया गोशकृदिक्षुपत्रादयस्तैरास्तीर्य भूमिम् । देवानां त्वेति तस्मिन्नवट उखां क्षिपति ॥ ६१ ॥

तूष्णीमषाढामन्ववधाय लोहितपचनीयैः संभारैः प्रच्छाद्य धिषणास्त्वा देवीरिति षड्भिर्गार्हपत्यात्पचति ॥ ६२ ॥

तूष्णीमिति वचनादषाढां वाग्यतः स्थापयित्वा यदा त्वषाढा मन्त्रैस्तदा तूखा तूष्णीम् । सर्वं च धूपनादिसंस्कारं तूष्णीमिति भाष्यकृत् । अवधानस्य तूष्णीमिति वचनादब्रिहितसंस्कारो न क्रियत इति न्यायः । तूष्णीमेवावधानमषाढाया उखालिङ्गत्वान्मन्त्राणां [तैर्न] प्रच्छादनं, लोहितपचनीयैः, इति पुनरभिधानं मन्त्रश्च लुप्यते । अत्र षड्भिः पचति (तै० सं० ९ । १ । ७) इति दर्शनाद्गार्हपत्यादग्निमुखायां क्षिपति ॥ ६२ ॥

मित्रस्य चर्षणीधृत इति पच्यमानां मैत्रियोपचरति ॥ ६३ ॥

पच्यमानामुखां मैत्र्यर्चा प्रज्वलनादिभिरुपचरतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

देवस्त्वा सवितोद्वपत्विति पक्वामुद्रपति ॥ ६४ ॥

पक्वामुखाम् । शक्त्या, इत्यन्तः ॥ ६४ ॥

अपद्यमाना पृथिव्याशा दिश आ पृणेत्युत्तरतः सिकतासु प्रतिष्ठापयति ॥ ६५ ॥

ध्रुवा त्वमित्यन्तः । भस्मन उत्तरतो देशाद्वालुकासु प्रतिष्ठापयति ॥ ६५ ॥

मित्रैतामुखां परिदाम्यभित्या एषा मा भेदीति मित्राय परिदाय वसवस्त्वा छन्दन्विति चतुर्भिश्छन्दोभिरुखामंजाक्षीरेणाऽऽच्छृण्वति ॥ ६६ ॥

१ प्रश्ने-

ति, एकं

च्यन्ते ।

' इति

दिक्षु-

खा

ति

मा-

त्र

यां

पुनः परिदानं रक्षार्थम् । मित्रस्योखायाः । अत्र वाग्यतेनाषाढोद्भास्यते । तूष्णीमषाढा-
मुद्भास्य (आप० श्रौ० १६ । २ । २३) इत्यापस्तम्बसूत्रात् । वसवस्त्विति चूर्भिर्म-
न्त्रैरजक्षीरेण सेचनमुष्णतापनयनार्थम् । अनेन दृढा च भवत्युखा जक्षीरेण सिक्ता ।
लोकेऽजक्षीरस्य सर्वव्याधिपरिहारहेतुत्वाद्देऽपि—‘आग्नेयी वा एषा । यदजा’ इत्युक्त-
त्वात्परमत्वम् । सेचनसाधनं विधत्ते—अजक्षीरेणाऽऽच्छृणाति परमं वा (तै० सं०
१ । १ । ७) इति ॥ ६६ ॥

सप्तैकविंशतिं चतुर्विंशतिं वा माषानुदाय पुरु-
षशिरोऽच्छेति राजन्यस्य वैश्यस्य वेपुहतस्याश-
निहतस्य वा । पुंस्तो माषानुपन्युप्य ॥ ६७ ॥

सप्तैकविंशतिं वा गृहीत्वा माषानुपुरुषशिरोभिमुखो गच्छति क्षत्रियस्य वा वैश्यस्य
वा । इषुणा यो विद्धो म्रियते विद्युता वा हतः । अथ वा—एकविंशतिसंख्याकानि
माषबीजानि स्वीकृत्य तैर्युक्तः पुरुषशीर्षं प्राप्नुमिच्छेत् । तथा च ब्राह्मणेनोक्तम्—‘एक-
विंशत्या माषैः पुरुषशीर्षमच्छेति (तै० सं० १ । १ । ८) इति । माषानुपन्यु-
प्यास्य शिरसि मेध्यं कृत्वा हरति (तै० सं० १ । १ । ८) इति लिङ्गात् ॥ ६७ ॥

अयं योऽसि यस्य त इदं शिर इति पुरुषशिरः
प्रच्छिद्येतेन त्वमत्र शीर्षण्वानेधीति सप्तधा वितृ-
ष्णां वल्मीकवपां शिरसः स्थाने प्रतिनिदधाति ॥ ६८ ॥

अयं योऽसीति च्छेदनं पुरुषशिरसः । एतेन त्वमत्र शीर्षण्वानेधीति सप्तच्छिद्रां ।
वल्मीकवपां शिरःस्थाने निदधाति ॥ ६८ ॥

योऽयं कौष्ठ्य जगतः पार्थिवस्यैक इदं शी । यमं
भङ्गयश्त्रवो गाय यो राजाऽनपरोध्यः । यमं गाय
भङ्गयश्त्रवो यो राजाऽनपरोध्यः । येनाऽऽपो
नद्यां धन्वानि येन द्यौः पृथिवी दृढा । हिरण्य-
कक्षान्त्सुधुराह्निरण्याक्षानयः शफान् । अश्वान-
नश्यतो दानं यमो राजाऽभितिष्ठतीति तिसृभिर्य-
मगाथाभिः परिगायति ॥ ६९ ॥

यमो गीयते यास्तृक्षु ता यमगाथाः । योऽस्य कौष्ठ्येत्याद्या आरण्यककाण्डे पितृमेध-
प्रपाठके समास्ताताः । अत्रापेक्षितानां यमगाथानां संख्यां विधत्ते—तिसृभिः परिगायति
(तै० सं० १ । १ । ८) इति । शिरः प्रदक्षिणं कुर्वन् । यमगाथाभिः परिगायति
वदतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

आहरञ्जतीत्येके ॥ ७० ॥

यमगाथां जपति वा प्रस्थितः । यस्तु ब्राह्मणो याजनाध्यापनप्रतिग्रहान् परित्यज्य गानेनैव जीविकां संपादयति तादृशाय ब्राह्मणाय शास्त्रीयं देयं किमपि न दद्यात् । हि यस्माद्गाथा गानविद्यैव तद्द्रव्यममेध्यं कृत्वा वृद्ध्ते देवपितृकार्येभ्यो वर्जयति तस्मात्तादृशाय न देयम् । अत्र प्रसङ्गात्पुरुषार्थं कश्चिन्निषेधं दर्शयति—‘तस्माद्गायते न देयं गाथा हि तद्वृद्ध्ते (तै० सं० १ । १ । ८) इति ॥ ७० ॥

इदमस्माकं भुजे भोगाय भूयादिति पुरुषशिर आदत्ते ॥ ७१ ॥
आदानं पुरुषशिरसः ॥ ७१ ॥

उदेह्यग्रे अधि मातुः पृथिव्या इत्याहरति ॥ ७२ ॥
पुरुषशिर इत्यनुवर्तते ॥ ७२ ॥

परि त्रिविष्टचध्वरं यात्यग्री रथीरिव । आ देवेषु
प्र यो दधत् । परि वाजपतिः कविरित्येषा । परि
प्रागाद्देवो अग्री रक्षोहामीव चातनः । सधन्विष्वा
अपद्विषो दहन्नक्षांसि विश्वहोति तिसृभिः पर्याग्नि
करोति । मृदा प्रलिप्य निदधाति ॥ (ख०५) ॥ ७३ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्र एकादशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

आहृतं शिरो लौकिकेनाग्निना परि त्रिविष्टचध्वरमिति तिसृभिः पर्याग्निकरणं सकृत् ।
त्रिरिति भाष्यकृत् । गार्हपत्याग्निना वेति । लौकिकेनोपायेन यथा किमयो न जायन्ते
तथा शिरः कृष्णमृदा प्रलिप्य स्थापयेत् । न च शवस्पर्शदोषः, प्रत्यक्षविधानात् ।
केचित्तु सचैलं स्नानं कुर्वन्तीति ॥ ७३ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रन्यास्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रि-
कायामेकादशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथैकादशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अग्निभ्यः कामाय पशूनालिभते । अश्वमृषभं वृष्णिवस्तं
प्राजापत्यमजं तूपरं मुक्करा भवन्ति ॥ १ ॥

काम्यन्त इति कामाः पुत्रपश्वादयः, तद्धेतवोऽग्नयः । अग्नयः कामा वा एक

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

१९

रित्यज्य
दद्यात् ।
तस्मा-
न देयं

इति वचनेन [कामो] गुणः । तानमावास्यायां पौर्णमास्यां वा पर्वसंनिधौ देवनक्षत्रे वाऽऽलभेत । अश्वदिपञ्चपशुशीर्षाण्युपदधाति (तै० सं० २९ । २ । ९) इत्यादि ब्राह्मणे विहितम् । तत्रैवाग्निप्रकरणेऽपि—प्रजापतिराग्निमसृजत (तै० सं० ९ । ९ । १०) इति पञ्चपशुशीर्षोपधानं द्रष्टव्यम् । मुष्करा अण्डसहिताः पशवः । प्राजापत्यं च तूपरं शृङ्गरहितं पूर्वमुपाकरोति । तेभ्यः पश्चादश्वर्षभवृष्णिबस्तानग्निभ्यः कामायोपाकरोति । वाजसनेयिनां तु पुरुष एव पशुभिर्विकल्पेन यदा तदा छिद्येत पुरुषशिरः । अत्र पश्वर्थेवेदिकरणं तु चतुरथाक्षा पञ्चोपरा(?) रज्जुः, तस्यास्तृतीयेन भागेन वेदिमानं विद्यते । एकादशिनीविकारत्वात् । केचित्तु सौमिकीमेव कुर्वन्ति । एकादशिनीप्रसङ्गे नोपयुक्तेति पृथक्सोमप्रयोगान् निरूढसामान्यान्निरूढविकारमपि । एकादशिनीधर्माश्च वैशेषिकाः संभवन्ति । अग्नीषोमीयः पशुर्मूलप्रकृतिर्दर्शश्च ।

अत्र पशुकर्म—पशुना यक्ष्य इत्युक्त्वा षड्ढोताः । केचित्तु न कुर्वन्ति षड्ढोतारम्, अङ्गभूतत्वादिति । तैर्यक्ष्यमाणो न भवति । सोमेन यक्ष्यमाण इति तेषु विद्युदपि न कर्तव्यः । यक्ष्यमाणो वेष्टेति सोऽप्युक्तः । यद्यपि तैर्यक्ष्यमाणो न भवति । निरूढप्रकृतित्वात्तु षड्ढोता क्रियते विद्युच्च । उदवसानीयादिष्विह न क्रियते । सोमार्थमपामुपस्पर्शनं कृतं सोमे न तावत्क्रियते । तदेव प्रसङ्गेनार्थं साधयति । परित्यज्याग्निमन्यं प्रणीय पश्चाद्विर्त्रतोपायनं शाखाहरणं यूपान् हुत्यादि एकादशिनीवत् । यूपानां छेदनं पञ्चानाम् । वेदं कृत्वा वेद्युत्तरवेदी, अग्निप्रणयनादि पशुवत् । प्रजापतये त्वा जुष्टमुपाकरोमि, इत्युपाकरणं प्राजापत्यस्य । अग्निभ्यः कामाय त्वा जुष्टमुपाकरोमीतीतरेषाम्—अश्वस्य बलीवर्दस्य वृष्णेः, मेघस्य बस्तस्येति । तथा नियोजनम्—प्रजापतये त्वा जुष्टं नियुनज्मि । अग्निभ्यः कामाय त्वा जुष्टं नियुनज्मि, इति । तथा प्रोक्षणादीनि ॥ १ ॥

तत्रैतासां सामिधेनीनां प्राकृतीभिः सामिधेनीभिः समुच्चयमभ्युपेत्य संख्याविशिष्टा सामिधेनीर्विधत्ते—

एकविंशतिं चतुर्विंशतिं वा सामिधेनीः पराचीरन्वाहे-
कादश प्राकृतीरनूच्य समास्त्वाऽग्न ऋतवो वर्धय-
न्तिवति दशाऽऽग्निर्कीरन्वाहोपेमस्यक्षि वाजयुर्वचस्यां च नो
दधीत नाद्यो गिरो मे । अपानपादाशुहेमा कुबित्स
मुपेशसस्करति जोषिषद्धि । अपानपादाह्यस्थादुपस्थं
जिह्वानामूर्ध्वः स्वयशा उपस्थे । उभे अभि प्रियतमे
सद्यस्थे आ च परा च चरति प्रजानन्निति तिस्रोऽप्सु-
मतीर्यदि चतुर्विंशतिर्भवन्ति ॥ २ ॥ अमुत्र भूयादथ

यद्यमस्येत्यामयाविनः कुर्यात् ॥ ३ ॥ बृहस्पते सवितर्बो-
धयैनमित्यनामयाविनः ॥ ४ ॥ राये अग्ने महे त्वा
दानाय समिधीमाहि । ईडिष्वा हि मही(हे)वृषन्यावा
गोत्राय पृथिवीम् । उद्वयं तमसस्परीति ज्योतिष्मत्या
परिदधाति ॥ ५ ॥

एकविंशतिं चतुर्विंशतिं वा सामिधेनीः पराचीरितिवचनात्प्रथमोत्तमयोः प्र वो
वाजा (तै० ब्रा० ३-९-२) इत्येकादशोक्त्वा, आजुहोतेत्येकादशिनीतरेषां
गोत्राणां, त्वं वरुण इति वसिष्ठराजन्यानामेकादशिनी । समास्त्वाऽग्ने (तै० सं०
४ १-७) इत्यष्टावुक्त्वा ' बृहस्पते सवितर्बोधयैनमित्यनामयाविनो नवमी । अमुञ्च
भूयादित्यामयाविनो नवमी (वा) । राये अग्न इति विंशी, उद्वयं तमसस्परीत्येकविंशी
परिधानीया । यदा चतुर्विंशतिस्तदैकादश प्राकृतीरुक्त्वाऽऽग्निकीश्च नव पूर्ववदुक्त्वा—
'उपेमसृक्षि' इति तिस्रोऽप्सुमतीरुक्त्वा—उद्वयं तमसस्परीति ज्योतिष्मती परिधानीया ।
यत्तु—भाष्यकारेणोक्तम्—एकादश प्राकृतीः समास्त्वाऽग्न इति दशाऽऽग्निकीः । चतुर्विं-
शतिपक्षे तु तत्र शाखान्तरोक्ता उपेमसृक्षि वाजयुरित्याद्यास्तिस्रो धाव्याः प्रक्षिप्य
चतुर्विंशतिसंख्या पूरणीया, इति । पराचीरनावृताः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति सुच्यमाधारयति ॥ ६ ॥

आधारस्य प्रत्याम्नायो हिरण्यगर्भ इति ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्तीति प्रयाजानामाग्निप्रियो
भवन्ति ॥ ७ ॥

यद्यप्येकादशैव प्रयाजास्तथाऽपि द्वितीयतृतीययोर्मन्त्रयोः पुरुषभेदेन व्यवस्थितत्वा-
न्मन्त्राणां द्वादशसंख्या न विरुध्यते । सा च व्यवस्था सूत्रकारेण दर्शिता—' नराशंसो
द्वितीयः प्रयाजो वसिष्ठशुनकानां तनूनपादितरेषां गोत्राणाम् ' इति ॥ ७ ॥

आग्नेयीस्त्रिष्टुभ आग्नेयानां याज्यानुवाक्या भवन्ति ॥ ८ ॥

आग्नेयीस्त्रिष्टुभः संभरणे सीद होतरिति तिस्रो भुवो यज्ञस्येति च तिस्रो याज्ञ-
सेन्याश्चित्याः ॥ ८ ॥

यः प्राणत इति प्राजापत्यस्य ॥ ९ ॥

यः पशुः प्राजापत्यस्तस्यैते याज्यानुवाक्ये इत्यर्थः । तत्र वपायां द्वे ऋचौ पुरो-
डाशे द्वे ऋचौ हविषि द्वे ऋचाविति षडृचो याज्यानुवाक्याः प्रजापतये छागस्य
वपाया इति । अग्निभ्यः कामायाश्चस्यर्षभस्य वृष्णेर्बस्तस्य च वपानां मेदसामिति प्रैषः ।

११ प्रश्ने- १ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । २१

जातवेदश्च(श्चे)न्द्र वपाभिर्गच्छ देवानिति होमः । उक्ता ऊहां एकवचनान्ता अपि बहूनाम-
ग्रीनां साधयन्ति निगमाः । आग्नेयीस्त्रिष्टुभ इति वचनात् ॥ ९ ॥

वैश्वानरः प्राजापत्यो वा द्वादशकपालः पशुपुरो-
डाशो भवति ॥ १० ॥ सिद्धः संतिष्ठते ॥ ११ ॥

यत्प्राजापत्यं वायोश्छिद्यते । यद्वायव्यः पशुर्भवति तेन वायोर्न प्रच्यवते । यत्प्रा-
जापत्यः पुरोडाशस्तेन प्रजापतेर्न प्रच्यवते । यस्तु द्वादशकपालः पुरोडाशः क्रियते,
तेन शाखान्तरविहिता देवता वैश्वानरस्तस्या अपि न च्यवते वैश्वानरो विकल्पेन लक्ष्यते
॥ १० ॥ ११ ॥

अपि वाऽऽग्नेयान्पर्यग्निकृतानुत्सृज्य तेषां शिरा-
सि प्रच्छिद्य मृदा प्रलिप्य निदधाति ॥ १२ ॥

अपि वेति शाखान्तरपक्षप्रदर्शनार्थम् । अत्रेदं चिन्तनीयम्—किमाग्नेयाः पशव एव
वाऽऽलभ्याः, किंवा तान्पशून्पाकृत्य पर्यग्निकरणादूर्ध्वमुत्सृजेत्, आहोस्वित्समाप्तिपर्य-
न्तमनुतिष्ठेदिति । नाऽऽद्यः—पशुप्राप्त्यभावप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, मध्ये पारित्यागेन
यज्ञभ्रंशप्रसङ्गात् । न तृतीयः—अत्रैवाश्ववृष्णिबस्तशिरसां गतसारत्वेन भविष्यन्त्यां
चित्यामनुपधेयत्वप्रसङ्गात् । एतद्दोषत्रयपरिहारायेत्थं कर्तव्यम्—आलम्भेनोत्सर्गेण च
प्रथमतृतीयदोषौ न भविष्यतः । प्राजापत्येन तूपरेण समापनाद्यज्ञभ्रंशरूपो मध्यमदो-
षोऽपि न भविष्यति । अपि वा मरणोत्तरकालं संज्ञप्तानां संज्ञप्तहोमं हुत्वा शिरांसि
छित्त्वा मृदा प्रलिप्य स्थापयति ॥ १२ ॥

अपः कबन्धान्यभ्यवहरति ॥ १३ ॥

उदकेषु कबन्धानि क्षिपति ॥ १३ ॥

प्राजापत्येन संस्थापयति ॥ १४ ॥

प्राजापत्येन संस्थाप्य तस्या एव च निगमाः, नाग्नीनाम् ॥ १४ ॥

अपि वैतेषां सर्वेषां स्थाने वायवे नियुत्वते
श्वेतमजं तूपरमालभेत ॥ १५ ॥

नियुत्संज्ञका अश्वविशेषा यस्य वायोः सन्ति सोऽयं नियुत्वान् । तस्मै श्वेतं छागं
तूपरं शृङ्गरहितमालभेत । अपि वा पञ्चपशूनां स्थाने वायुर्नियुत्वान् ॥ १५ ॥

तस्य प्राजापत्येन कल्पो व्याख्यातः ॥ १६ ॥

तस्य निरुद्धपशुबन्धवद्विधिः, विद्युद्वृष्टिवर्जं समानविधानात्पञ्चपशुभिः । आप्रिय
आधारश्च पञ्चपशुवत् ॥ १६ ॥

वायुमती श्वेतवती वपाया याज्यानुवाक्ये भवतः ॥ १७ ॥

इदं याजुषं हौत्रम् । पीवोऽन्ना५ रयि वृध इत्यृचौ वायुमत्यौ श्वेतवत्यौ च, ते वायवे समनस इति वायुशब्दसद्भावाच्छ्वेतः सिषक्तीति श्वेतशब्दसद्भावाच्च । वायुर्नियुत्वान्ययोर्देवता ते वायुमती नियुत्वती देवतस्य याज्यानुवाक्ये भवत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

वायुमती नियुत्वती पशोर्देवतस्य वैश्वानरः प्राजापत्यो वा द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १८ ॥
सिद्धं संतिष्ठते ॥ १९ ॥

गतार्थः । अत्र, वायव्यः कार्याः ३ प्राजापत्याः ३ (तै० सं० १० । ११ । १) इति विचारितं ब्राह्मणे । वायव्यः कर्तव्यः पशुः प्राजापत्यः पुरोडाश इति वैश्वानसः । यस्तु प्राजापत्यो द्वादशकपालः पुरोडाशः क्रियते तेन शाखान्तरविहिता देवता । वैश्वानरस्त्वग्निगुणकेनाभिहितम्(तः) । तस्याग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं पशुपुरोडाशं निर्वपति (आप० श्रौ० १६ । २ । १२) । इति अन्यदेवता अपि पशुपुरोडाशदेवताः पशुदेवतां वर्धयन्ति । तस्मादवीवृधन्त पुरोडाशेनेत्यस्या निवृत्तिः । यथा त्वस्माकं पाठः—अवीवृधन्त ग्रहैरिति । तेन ज्ञायते ग्रहास्त[एव] देवता अतो ग्रहदेवता अभिवर्धयन्ति पशुदेवताः । अत एव पठितम्—‘इतरथा तु अवीवृधन्त ग्रहैः पुरोडाशैः’ इत्येवमवश्यच्छ्रुतिः । यः कश्चानाग्नावाग्निगुणके क्रतौ पशुरालभ्यते । अग्नीषोमीयसवनीयानूबन्ध्यासु वैश्वानर एवास्य द्वादशकपालः पुरोडाशः क्रियते । अग्निर्दे(गुणकदे)वता वैश्वानर इहापि । भाष्यकारस्तु—वचनादेवाग्निर्वैश्वानरोऽन्यत्र वैश्वानर एवेति व्याचष्टे । सिद्धं कृत्स्नं संतिष्ठते समाप्यते ॥ १८ ॥ १९ ॥

मृदा प्रलिप्य वायव्यस्य शिरो निदधाति ॥ (ख०६) ॥ २० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्र एकादशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

तस्य शिरश्छित्त्वाऽभिमर्शने कृते मृदा च प्रलिप्य वायव्यशिरः स्थाप्यते, तेनेष्ट्रा वायव्येन पशुना, पञ्च पशुभिर्वा, समानविधानत्वात् । संवत्सरं माँसपरिवर्जनं स्त्रियाः परिगमनवर्जमुपारिशयनवर्जनं च । यदाऽप्यर्वाकसंवत्सरादिज्या तदाऽपि संवत्सरं वायव्यव्रतानि बाध्यन्त इति भाष्यकृत् । साग्निकधर्मव्रतैश्च सर्वेषां समुच्चय

इति न्यायः । अथ वा मांसाशनमुपरिशय्यां च कुर्यात् । स्त्रियं तु नोपगच्छेत् । एवं संवत्सरमिति वाजसनेयकम् । इति वायव्यपशुः ॥ ६ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रं व्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकाया-
मेकादशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अथैकादशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

यत्प्राग्दीक्षणीयायास्तत्कृत्वा द्विहविषं त्रिहविषं
वा दीक्षणीयामिष्टिं निर्वपति । आग्नावैष्णवमेका-
दशकपालमाग्नवैष्णवं वा घृते चरुमादित्यं च घृते
चरुं वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरस्तात्तृतीयमसंवत्स-
रभृतः ॥ १ ॥ दीक्षाहुतिकाल आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये
स्वाहेति पञ्चाऽऽध्वरिकीर्तुत्वाऽऽकृतिमाग्निमिति
पडाग्निकीर्तुहोति । विश्वेदेवस्य नेतुरिति सप्तमीम् ॥ २ ॥

यत्पूर्वं दीक्षणीयायाः कर्म तत्कृत्वा द्रव्यनिर्देशः संभारयजुंषि अग्निपरित्यागः
सोमपरिवे(पे)षणं सप्तहोता परित्यज्याग्निं क्रत्वर्थमग्निं प्रणीय त्रिहविष्क आग्नावैष्णव
आदित्यस्तृतीयो वैश्वानर इति । असंवत्सरभृतो यजमानस्याऽऽग्नावैष्णवादपि पुरस्ताद्वै-
श्वानरः । आदित्यस्य पुरस्तादिति भाष्यकारोक्तिस्तस्याऽऽनन्तर्यात् । अग्निस्तु वैश्वानर-
गुणकः, वाक्यशेषान्मन्त्रलिङ्गाच्च । आग्नावैष्णवं घृते चरुमिति घृतमग्नेः—‘घृतमस्य
योनिर्वृते श्रितः’ इत्यादिमन्त्रवर्णात् । तण्डुलास्तु विष्णोः प्रियाः । ‘येऽणिष्ठास्तान्
विष्णवे शिपिविष्टाय’ इति श्रुतेः । तस्मादुभयप्रियत्वाद्घृतयुक्तश्चरुः कार्यः । आदितिर्देवतां
यस्य चरोः सोऽयमादित्यः । आग्नावैष्णवं हविः प्रथमं कृत्वा द्वितीयहविष्ट्रेनायमादि-
त्यश्चरुः कार्यः । उख्यस्याग्नेः संवत्सरधारणं ब्राह्मणे विदधाति—यो वै संवत्सरमुख्य-
मभृत्वाऽग्निं चिनुते (तै० सं० ९-९-१) इति । तेन च धारणेन विनाऽग्निचयनं
पारिपक्वगर्भपातेन समानम् । अतो यजमानो म्रियेत । तस्मात्संवत्सरं धारयितुमशक्तः
पुमानसंवत्सरात्प्रागेव तिस्रः षड्वा दश वा रात्रीर्दीक्षाश्चिकीर्षुर्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्व-
पेत्, तस्य च वैश्वानरस्याग्नेः संवत्सररूपत्वात् । यथा लोके संवत्सरेण पूर्णो गर्भः
काले सुखेन जायत एषमप्यनयेष्ट्या संवत्सरं प्राप्य काले प्राप्ते चितवान्भवति । ततो
न म्रियते । विहितानां हविषां त्रित्वं प्रशंसति—‘त्रीण्येतानि हवींश्चि भवन्ति’
(तै० सं० ९-९-३) इति । अत्र याजुषहौत्रसत्त्वे याजुषोक्तरीत्या सप्तदश

सामिधेन्वः । अग्निरग्ने प्रथमो देवतानाम्, अग्निश्च विष्णो तम उत्तमं मह इत्यग्नाविष्णवोर्याज्यानुवाक्ये । अदिर्तिर्न उरुष्यतु महीम् षु मातरम्, इत्यदितेः । वैश्वानरो न ऊत्या पृष्ठो दिवि, इति वैश्वानरस्य । त्रिहविरपि दीक्षणीया आज्येडान्ता । त्रिधाकरणमादित्यवैश्वानरयोरिति न्यायः । भाष्यकारस्तु—आज्येडान्ते ब्रह्मभागं प्राश्योपस्थानं कृत्वा ब्रह्मा निष्क्रामति, इति व्याचष्टे । प्राग्वंशकरणं वपनं चोत्तरेण बहिरित्येवमादि प्राग्दीक्षाहुतिभ्यः । आहवनीयमुपोपविशति, इत्येवमन्तं कृत्वा दीक्षाहुतयः । वैकल्पिका विधयः सर्वे लभ्यन्त इहापि । अध्वरो ज्योतिष्टोमः । अध्वरे भवा आध्वरिक्यस्ताः पञ्च—आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति स्तुवेण चतस्रः स्तुचा पञ्चमी । आकूतिमग्निमिति षडाग्निर्दीक्षाहुतीर्ध्रुवा अत एव सह पूर्णाहुत्या हुत्वाऽभिघ्राणम् । भाष्ये तु मन्त्रेणाऽऽप्यायनमिति । विश्वेदेवस्य नेतुरिति सप्तमी पूर्णाहुतिः । सप्तमीतिवचनाद्यजमानोऽनुमन्त्रयते वातं प्राणमिति ।

ननु—अग्नौ प्रकृतितो दीक्षाहुतयः षट्प्राप्तास्तासां च षण्मन्त्राः प्रकृतित एव प्राप्ताः—आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा (तै० सं० (१-२-२) इत्यादयः । अग्रावपरे षण्मन्त्राः—‘आकूतिमग्निं प्रयुजस् स्वाहा ’ इत्यादयः । ते च दीक्षार्थतया विनियुक्ताः । षड्भिर्दीक्षयति (तै० सं० ५-३-९) इति । दीक्षाहुतीनां चाम्यासः श्रूयते—‘ द्वादश जुहोति ’ इति । तत्र संशयः—किं वैकृतैर्मन्त्रैः प्राकृता बाध्यन्ते समुच्चीयन्ते वेति ।

तत्र प्रत्यक्षपाठेन प्रत्यक्षवचनेन च ।

वैकृताः प्राकृतान्मन्त्रान्बाधेरन्नेकार्थतः ॥

यद्यपि ‘ द्वादश जुहोति ’ इति वचनाद्धोमानामभ्यासस्तथाऽपि वैकृतानामेव प्रत्यक्षवचनविहितानां चोदकेन प्राप्तप्राकृतमन्त्रबाधेन होमाङ्गत्वात्तैरेवाभ्यस्तैर्द्वादशापि होतव्या इति प्राप्ते ब्रूमः—

न प्रत्यक्षेण वाक्येन होमार्थं वैकृताः श्रुताः ।

दीक्षार्थताबलात्तेषां होमाङ्गत्वं प्रकल्प्यते ॥

सकृत्प्रयोगमात्राच्च तादर्थ्यमुपपद्यते ।

वैकृतैः प्राकृतास्तस्मात्समुच्चेया न बाधनम् ॥

‘ षड्भिर्दीक्षयति ’ इति दीक्षार्थता श्रुता । सा च स्वाहाकारलिङ्गानां होमद्वारेणेति दीक्षार्थत्वसिद्धये होमाङ्गता कल्प्यते । सकृत्प्रयुक्तैरेव च षट्सु होमेषु दीक्षार्थतासिद्धेर्नोभ्यासे प्राकृतबाधे वा प्रमाणमस्ति तेनाभ्यासवशेन होमानां द्वादशत्वान्मन्त्राणामपि प्राकृतवैकृतानां समुच्चयः ॥ १ ॥ २ ॥

मुष्टे
मुष्टिकर
र्वाचय
नीडमि
सु रि

क्षिप

इत्यग्रावि-
श्वानरो न
वेधाकरण-
योपस्थानं
त्येवमादि
कल्पिका
व्यस्ताः
प्रिमिति
मन्त्रे-
द्यजमा-

यत्प्राङ्मुष्टिकरणात्तत्कृत्वा शणकुलायेन मुञ्ज-
कुलायेन वोखामुपस्तीर्य मा सु भित्था मा
सु रिष इति द्वाभ्यामाहवनीयाङ्गरेषूखां प्रवृ-
णाक्ति ॥ ३ ॥

मुष्टेः क्रिया मुष्टिकरणं पूर्वं च—मुष्टी कृत्वा (स० सू० १।२।६) इति
मुष्टिकरणं तत्कृत्वा यत्राध्वर्युरौद्धरणानि जुहोति इत्येवमादि संभारयजूंषि चैनमध्वर्यु-
र्वाचयति (स० श्रौ० ७।१।३) इत्यन्तम् । शणः पक्षिविशेषः, तस्य कुलायो
नडिमित्यर्थः । मुञ्जाः शरखण्डास्तैः प्रच्छाद्याभ्यन्तरमुखायां मा सु भित्था मा
सु रिष इति द्वाभ्यामाहवनीयेऽधिश्रयत्युखां बाह्याम् । अस्मिन्निति मन्त्रान्तः ॥ ३ ॥

मित्रैतामुखां तपेत्यङ्गारैः परितपति ॥ ४ ॥

सर्वत इन्धनं प्रदक्षिणमङ्गारैः ॥ ४ ॥

द्वन्न इति तस्यां क्रमुकमुल्लिखितं घृतेनाङ्कत्वाऽवदधाति ॥ ५ ॥

तस्यामुखायां क्रमुकमल्पं काष्ठशकलम् । उल्लिखितं क्रमुकं घृतेन सेचयित्वा
क्षिपति । चूर्णरूपं क्रमुकमुखायां क्षिपतीति वैखानसेनोक्तम् ॥ ५ ॥

मुञ्जाश्च ॥ ६ ॥

मुञ्जैः सहावधातीत्यर्थः ॥ ६ ॥

यस्तु गतश्रीः सन्पुनर्भूतिं कामयेत तस्य मथिताशिमपोद्य पूर्ववत्प्रवृज्जनमपि विधत्ते—

यो भूतिकामः स्याद्य उखायै संभवेत्स एव तस्य
स्यान्मथित्वा गतश्रियोऽवदध्यात् ॥ ७ ॥

आहवनीये प्रतप्तायामुखायां योऽग्निः संभवेत्स एव तस्य भूतिकामस्य गतश्रियः कार्यो
नतु मथितः । एष संभवत्येष वै स्वयंभूर्नाम भवत्येव (तै० सं० ९।१।९)
इति । अत उखायामेष संभवति तस्मान्मथनापेक्षामन्तरेण स्वयमेवोत्पन्नत्वादेव स्वयंभू-
रित्युच्यते । एवं सति यजमानो भवत्येव भूतिं प्राप्नोत्येव ॥ ७ ॥

यजमानद्वेषिणोऽध्वर्योः प्रकारान्तरं विधत्ते —

यं कामयेत भ्रातृव्यमस्मै जनयेयमित्यन्यत-
स्तस्याऽऽहृत्यावदध्यात् ॥ ८ ॥

यमुद्दिश्य शत्रुमस्मै जनयेयमिति कामयेताध्वर्युस्तस्यान्यतो गृहान्तरादिप्रदेशादग्नि-
मानीयोखायां प्रक्षिपेत् । तथा सति विलम्बमन्तरेणैव भ्रातृव्यं जनयति ॥ ८ ॥

अथ कामनाविशेषणान्यमग्निं विधत्ते —

अम्बरीपादन्नकामस्य ॥ ९ ॥

घृतादिना शाकादिभर्जनार्थं यल्लौकिकं लोहादिपात्रं तदम्बरीषं तस्मिन्प्रतप्ते घृतप्रक्षे-
पेण प्रौढा ज्वालोत्पद्यते । ततोऽग्निमाहृत्योखायामवदध्यात् । लोके हि तस्मिन्नम्बरीषे
शाकादिकमन्नं धार्यते । अतः काम्यमानेनाच्चेनैतस्याग्नेः समानयोनित्वाद्यजमानोऽन्नं
प्राप्नोत्येव ॥ ९ ॥

प्रदाव्यादाहरेद्यं कामयेत शूरो मे राष्ट्र आज्ञायेतेति ॥ १० ॥

प्रदाव्यो वनदाहः । तस्मादाहोदुर्यम् । मम राष्ट्रे शूरो धनंजयसदृशः, आज्ञाये-
तेति तस्य प्रदाव्यादाहरणमुख्यस्य । अध्वर्युकाम इति भाष्यकृत् ॥ १० ॥

वृक्षाग्राज्ज्वलतो ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ ११ ॥

तस्याऽऽहृत्यावदध्यादित्यनुवर्तते । वृक्षाग्राज्ज्वलत आहृत्योरुधं ब्रह्मवर्चसकामस्य
यजमानस्य ॥ ११ ॥

भर्जनादन्नकामस्य ॥ १२ ॥

अत्रापि तस्याऽऽहृत्यावदध्यादित्यनुकर्षः । भर्जनं कम्बुः स यत्र त्यक्त्वाऽर्थाद्धाना-
भर्ज्यन्ते तत आहृत्यावदध्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

काम्यमग्निं कुर्वाणो नाऽऽहवनीयेऽनुप्रवृज्यात् ॥ १३ ॥

नाऽऽहवनीये प्रवृज्जनं काम्यमग्निं कुर्वन्त्यजमानोऽपि ॥ १३ ॥

जात उरुयेऽनुगमयत्याहवनीयम् ॥ १४ ॥

आहवनीये प्रवृज्जनपक्ष उखायां जात उरुयेऽनुगमयत्याहवनीयम् ॥ १४ ॥

परस्या अधि संवत इत्यौदुम्बरीः समिधमादधाति ।

परमस्याः परावत इति वैकङ्कतीम् । ताः सविर्तुर्व-

रेण्यस्य चित्रामिति शमीमयीम् ॥ १५ ॥ शमीमयी

पूर्वामेके समामनन्ति । वैकङ्कतीमुत्तराम् ॥ १६ ॥

समिदुरुये क्षिप्यते ॥ १९ ॥ १६ ॥

सीद त्वं मातुरस्या उपस्थ इति तिसृभिर्जात-
मुख्यमुपतिष्ठते ॥ १७ ॥

आसद इत्यन्तः । अत्र तिसृभिरन्त उपस्थानं बलवतो जातस्य ॥ १७ ॥

यदग्रे यानि कानि चेति पञ्चभिरपरशुवृक्णमौदु-
म्बरमिधमभ्यादधाति ॥ १८ ॥

दधाम्यास्य इत्यन्तः । अपरशुवृक्णं परशुच्छेदरहितं काष्ठं यदग्रे इत्यादिमन्त्रैः
समिधमादध्यात् । अथवा-पञ्चभिरन्ते सकृदेकमुदुम्बरस्यावयवमपरशुवृक्णं वास्यादिभि-
रच्छिन्नं हस्तेनैव भग्नमुख्य इध्मं क्षिपति ॥ १८ ॥

तैल्वकमभिचरतः कुर्याद्वाहुका हैनः समाश्रतेना
भवन्ति (इति) ॥ १९ ॥

तैल्वकं तिलकस्येधमम् । बहुगालवं तिलक इति केचित् ॥ १९ ॥

दक्ष्णाभ्यां मलिम्लूनित्याश्वत्थीं समिधमादधाति ।
ये जनेषु मलिम्लव इति वैकङ्कनीम् ॥ यो अस्म-
भ्यमरातीयादिति शमीमयीम् । ता आदधद्यं द्वेष्टि
तस्य वधं मनसा ध्यायति ॥ २० ॥ २१ ॥

सर्वत्र समिधमादधातित्यन्वयः । ताः समिध आधानकाले यं यजमानमुद्दिश्य द्वेषं
करोति तस्य वधमध्वर्युर्मनसा ध्यायतीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

सशशितं मे ब्रह्मोद्देशं बाहू अनिरामित्युत्तमे
औदुम्बर्यौ समिधावादधाति ॥ २२ ॥

अहमित्यन्तः । औदुम्बर्यौ द्वे समिधौ तूष्णीमादध्यादिति शेषः ॥ २२ ॥

अथ यजमानं वाचयति ॥ (स्व० ७) ॥ २३ ॥

उत्तमे राक्षोघ्नसूक्तस्यान्तिमे ऋचौ ' सशशितं मे ' इति यजमानं वाचयेत् ॥ २३ ॥

ब्रह्म क्षत्रं सयुजा नद्यथ ते ब्रह्मा ह क्षत्रं जिन्वति
क्षत्रियस्य क्षत्रं ब्रह्म जिन्वति ब्राह्मणस्य यत्स-
मीची कृण्वतो वीर्याणीति जपति ॥ २४ ॥

स्पष्टम् ॥ २४ ॥

मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीषमग्निः स्वे योनौ भरि-
ष्यत्युखा । तां विश्वेदेवैर्ऋतुभिः संविदानः प्रजा-

पतिर्विश्वकर्मा युनक्तिवति मौञ्जे शिक्ये षडुद्यामे
द्वादशोद्यामे वोखामवदधाति ॥ २५ ॥

मौञ्जे शिक्ये मुञ्जकृते षडुद्यामः शिक्यपादः, ते यस्य षट् द्वादश वा तत्रोखां
निदधाति । न यथा दह्यते शिक्यं तथोपायं कुर्यात् ॥ २५ ॥

अग्रे युक्ष्वा हि ये तवेति वैताभ्यामेकविंशतिनि-
र्बाधो रुक्मः सूत्रोतस्तमन्तर्वेद्यासीनो दृशानो
रुक्म इति बहिष्ठनिर्बाधं यजमानो विपर्यस्य प्रति-
मुञ्चतेऽधस्तान्निर्बाधं सादयति । २६ ॥

सुवर्णफलके निम्नोन्नतभावमापद्य स्पर्शकारिणं पुरुषं निःशेषेण बाधन्त इति निर्बाधाः
स्फोटकसदृशा अवयवविशेषाः । ते चैकविंशतिसंख्याका यस्मिन् रुक्मे सोऽयमेकविंश-
तिनिर्बाधः । तादृशं रुक्मं कुर्यात् । सूत्र उतः सूत्रोतः सूत्रे लङ्कितः । दृशानो रुक्म
इत्यनेन मन्त्रेणोपरिष्ठाद्यजमानोऽन्तःस्फोटकं लङ्कयित्वा रुक्मं पश्चाद्बहिः स्फोटकान्कुरुते
॥ २६ ॥

नक्तोषासेति कृष्णाजिनं प्रतिमुञ्चते ॥ २७ ॥

नक्तोषासेति कृष्णाजिनमुपरि करोति बाह्योः ॥ २७ ॥

विश्वा रूपाणीति शिक्यपाशान् ॥ २८ ॥

प्रतिमुञ्चत इत्यनुवर्तते । शिक्यस्य यः पाशस्तं ग्रीवायां प्रतिमुञ्चते । २८ ॥

अपि वा शिक्यं प्रतिमुच्य कृष्णाजिनं प्रतिमुञ्चते ॥ २९ ॥

अपि वा यथासमाम्नायपाठेन पठितस्तथेत्यर्थः ॥ २९ ॥

सुपर्णोऽसि गरुत्मानित्युख्यमवेक्षते ॥ ३० ॥

अचलितस्यैवावेक्षणमुख्यस्य ॥ ३० ॥

सुपर्णोऽसि गरुत्मादिवं गच्छेत्युद्यच्छते ॥ ३१ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ३१ ॥

ऊर्ध्वं नाभेर्धारयमाणो विष्णोः क्रमोऽसीति

चतुरो विष्णुक्रमान् (प्राचः) क्रामति ॥ ३२ ॥

नाभेरुपारिधारयमाण उख्यं, विष्णोः क्रमोऽसीति चतुरो विष्णुक्रमान्प्राचीं दिशं
क्रामति प्राङ्मुखश्च । यं द्विष्म इत्येवमन्ता विष्णुक्रममन्त्राः ॥ ३२ ॥

अक्रन्ददग्निरित्युख्यमभिमन्त्रयते ॥ ३३ ॥

अक्रन्ददित्येतयर्चा तमग्निमभिमन्त्रयते ॥ ३३ ॥

अग्नेऽभ्यावर्तिन्निति चतसृभिः प्रदक्षिणमावर्तते ॥ ३४ ॥

विश्वतस्परीत्यन्तः । चतसृभिः प्रदक्षिणमावर्तते सहाऽग्निनेति शेषः । आवृत्तो प्रादक्षिण्यं विधत्ते—‘ दक्षिणा पर्यावर्तते ’ (तै० सं० ५ । २ । १) इति । दक्षिणा प्रादक्षिण्येन, दक्षिणभागमवस्थाप्य वामभागस्य परिभ्रमणं प्रादक्षिण्यम् । पुरुषस्य दक्षिणभागे सामर्थ्यातिशयसद्भावात्तदेवानुमृत्याऽऽवृत्तिः कृता भवति ॥ ३४ ॥

आ त्वाऽहार्षमित्याहुत्योपतिष्ठते यं कामयेत राष्ट्रं
स्यादिति तं मनसा ध्यायेद्विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्ति
न्तिवति ॥ ३५ ॥

अस्य मन्त्रस्य प्रथमपादे बह्वेराहरणं प्रसिद्धमेव प्रतीयत इति दर्शयति—
आ त्वाऽहार्षमित्याहाऽऽह्वेन हरति (तै० सं० ५ । २ । १) इति । द्वितीयपादेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिष्ठा सिध्यतीत्याह—‘ ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिरित्याह प्रतिष्ठित्यै ’ (तै० सं० ५ । २ । १) इति । तृतीयपादे प्रजासमृद्धिं चतुर्थपादे राज्यस्थैर्यं च क्रमेण दर्शयति—‘ विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तिवत्याह विशैवैनं समर्धयत्यस्मिन्राष्ट्रमभिभ्रयेत्याह राष्ट्रमेवास्मिन्ध्रुवमकः ’ (तै० सं० ५ । २ । १) इति । विशा प्रजया । एनं यजमानम् । अस्मिन्यजमाने । अकः करोति । चतुर्थपादपाठकाले यजमानाविषयं काम्यं मनसा ध्यानं विधत्ते—‘यं कामयेत राष्ट्रं स्यादिति तं मनसा ध्यायेद्राष्ट्रमेव भवति ’ (तै० सं० ५ । २ । १) इति । यं यजमानमुद्दिश्य राज्यमास्त्विति कामयेताध्वर्युस्तं चतुर्थपादोच्चारणकाले ध्यायेत् ।

केचित्तु व्याचक्षते—तूष्णीमाहुत्याऽऽसन्दीसमीपम्, आ त्वाऽहार्षमित्युपतिष्ठते । अग्ने बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थादिति च । भाष्ये तु व्याचष्टे—आहरणार्थः पूर्वं आ त्वाऽहार्षमिति । द्वितीयेनाग्नेरुपस्थानम् । तूष्णीमाहुत्य द्वाभ्यामुपस्थानमित्येवं वैखानससूत्रनिबन्धनात् । यं कामयेत राष्ट्राधिपतिः स्यादिति तस्य ध्यानम् । इदं राष्ट्रमधिभ्रय देवदत्त, इति ॥ ३५ ॥

उदुत्तममिति शिष्यपाशमुन्मुञ्चते ॥ ३६ ॥

शिष्यपाशमवनयति ग्रीवायाः ॥ ३६ ॥

अग्ने बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थादित्युन्मुच्योपतिष्ठते ॥ ३७ ॥

गतार्थः ॥ ३७ ॥

औदुम्बर्यासन्धरत्निमत्रशीर्ष्याऽनूच्या प्रादेश-
मात्रपादा मौञ्जविवाना फलकास्तीर्णा वा मृदा
प्रदिग्धा सीद त्वं मातुरस्या उपस्थ इति तस्यां
चतसृभिस्तस्यां सादयति ॥ ३८ ॥

औदुम्बर्या आसन्ध्याः प्रकृतत्वात्सैव तस्यामिति परामृश्यते । बृहदित्यन्तः । सीद
त्वं मातुरित्यादिभिश्चतसृभिरौदुम्बर्यामुख्याग्निं स्थापयेत् । अथ वा—उदुम्बरेण कृता औदु- यदा
म्बरी । आसीदित्यस्यामित्यासन्दी । अरत्निमात्रशीर्ष्याऽनूच्या यस्याः पति यज
पादाः प्रादेशमात्राश्च । यस्या मौञ्जैः शुल्बैर्विवानं कृतम् । फलकैरास्तीर्णा वा । न चतुष्पद
मुञ्जविवाना, मृदा च प्रलिप्ता, उभयं यथा न दृश्यते तथेत्यर्थः । सीद त्वं मातुरस्या
उपस्थ इति चतसृभिस्तस्यां सादयत्युख्यम् ॥ ३८ ॥

शर्करायां वा ॥ ३९ ॥

तिसृभिः सादयति (आप० श्रौ० १६ । ४ । १७) इत्यापस्तम्बः । शर्करायां वा
सादयति ॥ ३९ ॥

हंसवत्योपतिष्ठत इत्येके समामनन्ति ॥ (ख० ८) ॥ ४० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्र एकदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

अत्रैके शाखिनः हंसः शुचिषत्, इति हंसवत्योपस्थानमामनन्ति ॥ ४० ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयो-

गचन्द्रिकायामेकादशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

=====
अथैकादशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

मुष्टिकरणप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ॥ १ ॥

मुष्टिकरणप्रभृति सौमिकानि कर्माणि कर्तुं प्रतिपद्यते । प्रथमस्य दीक्षादिवसस्य
कर्मानुपूर्व्यम् । संभारयजुषां वाचनं कृत्वा शणकुलायेन मुञ्जकुलायेन वोखां प्रच्छाद्या-
न्यमग्निं करोति (स० श्रौ० ११ । ३ । ३) ॥ १ ॥

येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा उदायन्निति प्रादेशमात्रैः

काष्ठैरुख्यमुपसमिन्धे ॥ २ ॥

येन देवा इति प्रादेशमात्रैः काष्ठैरुख्येन्धनं, यजमानेनैव प्रकृतत्वात् । अध्वर्यु-
रिति भाष्यकृत् ॥ २ ॥

सदा ज्वलति ॥ ३ ॥

सदा नित्यो ज्वलति (१६ । ३ । १९) इत्यापस्तम्बोक्तेः । व्रतकाल एव ज्वलति
वै० श्रौ० ३१ । १०) इति वैखानसः ॥ ३ ॥

अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीति व्रतयिष्यन्नौदुम्ब-

री० समिधं व्रते समज्योरुख्येऽभ्यादधाति ॥ ४ ॥

यदा व्रतं ग्रहीष्यंस्तदौदुम्बरीं समिधं व्रतार्थे क्षीरद्रव्ये समज्याङ्क्त्वा समिधं प्रक्षि-
पति यजमानः । व्रत इति सप्तमीनिर्देशान्मध्यंदिने मध्यरात्रे वा गृहीतो व्रते यजमानेन ।
चतुष्पद इत्यन्तः ॥ ४ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो

हस्ताभ्यां गायत्रेण च्छन्दसा रात्रिमिष्टकामुपदधे

तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेति सायमुख्यमुप-

तिष्ठते ॥ ५ ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बा-

हुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां गायत्रेण च्छन्दसाऽहरिष्ट-

कामुपदधे तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेति प्रातः ॥ ६ ॥

उरुयमुपतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

श्वोभूते दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरित्येकादशभि-

र्वात्सप्रेणोपतिष्ठते ॥ ७ ॥

द्वितीयेऽहनि ' वात्सप्रेणोपतिष्ठते ' (तै० सं० ९-२-१) इति । वात्सप्रानाम-
केन महर्षिणाऽधीतं दिवस्परितीत्यादिकं सूक्तं वात्सप्रं, तेनाग्निमुपतिष्ठेत ॥ ७ ॥

एव० सदाऽऽक्रयणात् ॥ ८ ॥

एवमुक्तप्रकारेण यावत्क्रय इति ॥ ८ ॥

पूर्वेद्युर्विष्णुक्रमान्क्रामति । उत्तरेद्युरुपतिष्ठते वात्सप्रेणेति ॥ ९ ॥

पूर्वेद्युः पूर्वस्मिन्नहनि विष्णुक्रमान्क्रामति । उत्तरेद्युरुपतिष्ठते वात्सप्रेणेति । विष्णु-
क्रमा वात्सप्रं च प्रथमेऽहनीति प्राप्त उच्यते—पूर्वेद्युः प्रक्रमति उत्तरेद्युरुपति-
ष्ठते (तै० सं० ९-२-३) इति । केचित्तु—प्रथमेऽहन्युभयं कुर्वन्ति विष्णुक्रमा-
न्वात्सप्रं चेति । द्वितीयादिष्वहःसु द्वितीयं विष्णुक्रमांस्तृतीयं वात्सप्रमिति कुर्वन्ति
व्यत्यासं ' सदा यावत्क्रयः ' इति । यदहस्तु सोमक्रयस्तदहर्हभयं क्रियते विष्णुक्रमाः
प्रथमं पश्चाद्वात्सप्रमिति ॥ ९ ॥

यदहरग्निं चेष्यमाणः स्यात्तदहरुभयं समस्येत् ।

प्रचक्रामेदुपतिष्ठेत् ॥ १० ॥

यस्मिन्नहनि चेष्यमाणः स्यात्तस्मिन्दिने विष्णुक्रम उपस्थानं तयोः समस्येत् ॥ १० ॥

यद्युख्ये भ्रियमाणेऽयं देवः प्रजा अभिमन्येत

भिषङ्गुनो अग्न आबह । स्व रूपं कृष्णवर्त्मनो

असि होता न ईड्यः । त्वं नो अग्ने भिषग्भव

देवेषु हव्यवाहनः । देवेभ्यो हव्यवाडसि ।

भिषजस्त्वा हवामहे भिषजः समिधीमहि ।

भिषग्देवेषु नो भवेत्येताभिस्तिसृभिस्तिस्रः

समिध आदध्यात् ॥ ११ ॥

यद्युख्ये भ्रियमाणे उखास्थ आहवनीये । अयं देव (इति) अग्निरुद्रः प्रजा अभि-
मन्येत हिंस्यादुपसर्गेणाऽऽग्नेयीभिर्भिषग्वतीभिस्तिसृभिः (आप० श्रौ० १६-४-२८)

इति तिस्रः समिधः प्रतिमन्त्रमादध्यात् ॥ ११ ॥

यद्युख्ये भ्रियमाणे कामयेत वर्षेदिति सूर्यो अपो

विगाहते रश्मिभिर्वाजसा तमः । बोधा स्तोत्रे

वयो वृधः ॥ परि यो रश्मिना दिवोन्तान्ममे

पृथिव्याः । उभे आपम रोदसी महित्वा ॥ बहि-

ष्ठेभिर्विहरन्यासि तन्तुमवव्ययन्नसि तं देव वस्वः ।

दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य चर्मवावाधुस्तमो

अप्स्वन्तरित्येताभिस्तिसृभिस्तिस्रः समिध आद-

ध्यात् ॥ १२ ॥

यद्युख्ये भ्रियमाणे धार्यमाणे किञ्चिद्यजमानस्य नश्येत् । यदि कामयेत वर्ष्यः

पर्जन्यः, इति । याः सौर्यः सूर्यदेवत्याः । रश्मिशब्दो यासु विद्यते ता रश्मिवत्यः ।

ताभिः प्रतिमन्त्रं तिस्रः समिध आदध्यात् ॥ १२ ॥

यद्युख्ये भ्रियमाणे कामयेत न वर्षेदित्यदृश्रमस्य

केतवो वि रश्मयो जनाः अनु । भ्राजन्तो

अग्नयो यथा ॥ तरणिर्विश्वदर्शत इत्येषा ॥ दिवो

रुक्म उरुचक्षा उदेति दूरे अर्थस्तरणिभ्राजमानः ।

नूनं जनाः सूर्येण प्रसूता आयन्नर्थानि कृण्वन्नपा-

सीत्येताभिस्तिस्रः समिध आदध्यात् ॥ १३ ॥

यदि कामयेत न वर्षेत्पर्जन्य इति । अतिवृष्ट्या । याः सूर्यदेवत्याः सौर्यः । भ्राजः-
शब्दो यासु विद्यते ता भ्राजस्वत्य स्ताभिस्तिमृभिस्तिस्त्रः समिधः प्रतिमन्त्रमादध्यात् ।
१०॥ 'अदृश्रमस्य केतवः' इति च ॥ १३ ॥

यद्युख्ये भ्रियमाणे किञ्चिन्नश्येदग्नेऽभ्यावर्तिन्निति चत-
सृभिरुपतिष्ठते । विन्दत्येवैतदिति विज्ञायते ॥ (ख० ९) १४ ॥

इति सत्यापाढहिरण्यकेशिसूत्र एकादशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

यद्युख्ये भ्रियमाणे धार्यमाणे किञ्चिद्यजमानस्य नश्येत् । अग्नेऽभ्यावर्तिन्निति चतसृ-
भिरुपतिष्ठते यजमान उख्यम् । लभते तन्नष्टमिति श्रुतेः । हिरण्यनाशेऽप्येतदेव । उख्ये
भ्रियमाण इति कालविधानात् ॥ १४ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकाया-
मेकादशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

=====

अथैकादशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

उदु त्वा विश्वेदेवा इत्युख्यमुद्यच्छते ॥ १ ॥

यस्मिन्नहनि दीक्षासु वर्तमानासु प्रयायाद्देवयजनसमीपम् । तत्र स्पष्टमेवोक्तमापस्त-
म्बिन—यदहः प्रयायात् (आप० श्रौ० १६ । ४ । ३९) इति । इह गृहे दीक्षा
नित्या सूत्रान्तरे प्रयाणविधानान्मन्त्रलिङ्गाच्च । उख्यमुद्यच्छति उद्गृह्णाति ॥ १ ॥

सीद त्वं मातुरस्या उपस्थ इति चतसृ-
भिर्द्वीषे शकट आसादयति ॥ २ ॥

शकटे प्रउग उख्यमासादयति (१६ । ४ । ३६) इत्यापस्तम्बः । द्वे ईषे
यस्य तदिदं द्वीषं तस्मिन्द्वीषे शकटे । न रथेन प्रयाति, रथस्य प्रत्याम्नायः शकटम् ।
प्रउगं मुखं तस्मिन्नुख्यः साध्यते, तिसृभिर्वा साध्यते । हस्त्वत्योपस्थानम् । इहापि
प्रयाणं याजमानम् ॥ २ ॥

तूष्णीमितरावग्नी आसाद्य प्रेदग्ने ज्योतिष्मानिति प्रयाति ॥ ३ ॥

समोप्याग्नी पात्रयोगार्हपत्यदक्षिणाग्नी पश्चाद्गृहीत्वा सादयति शकटे सभ्याव-
सथ्ययोः पृथगरण्योरग्नी समारोप्य रथेन प्रयाति इति प्रकृतावग्निहोत्रदर्श-

पूर्णमासयोरेव सम्भ्यावसथ्यौ, नान्यत्रेति भाष्यकृत् । तूष्णीमितराविति द्वयोरेवान्यो
समारोपणविधानात् । भद्रादभिधेय इत्यस्य प्रेदग्ने ज्योतिष्मान्याहीति प्रत्यास्नायः ॥ ३ ॥

अक्रन्ददग्निरित्यक्षशब्दमभिमन्त्रयते ॥ ४ ॥

यदि शब्दो जायतेऽक्षस्य ततोऽनुमन्त्रणम् । नद्युत्तारः प्रकृतिवत् ॥ ४ ॥

अध्यवसायौदुम्बरी५ समिधं घृतानुषिक्तामतिथे-
वत्योरुयेऽभ्यादधाति समिधाऽग्निं दुवस्यतेति
गायत्र्या ब्राह्मणस्य । प्र प्रायमग्निरिति त्रिष्टुभा
राजन्यस्य । जगत्या वैश्यस्य ॥ ५ ॥

प्रयाणमन्त्रस्तु याजमानोऽपि । अग्निमाधिकृत्य यजमानो ब्रूते—प्रेदग्ने ज्योतिष्मान्या-
हीति लिङ्गात् । तथा च प्रकृतावपि—‘बृहस्पतिः पुर एता ते अस्तु’ (तै० सं० १।
२।४) इति लिङ्गात् । प्राप्य देवयजनेमदमगन्म, इत्याग्निभिः सह प्रविशति देव-
यजनम् । अत्रापि गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योः स्वस्वायतने निधाय गार्हपत्यमग्न उरुयं प्रति-
ष्ठाप्य न वेष्टयत्यात्मानम् । यद्वा—पश्चात् समिधाऽग्निं दुवस्यत इत्यवसिते प्रयाणे
समाप्त इत्यर्थः । मूलादारभ्याग्रात्सिक्ताऽनुषिक्ता तामादधाति यजमान एव प्रयाणव्रत-
नेन्धनघृतानुषिक्ताधानानामेककर्तृकत्वात् । एवं त्रिष्टुभा क्षत्रियस्य घृतानुषिक्ताधानं
प्र प्रायमग्निरिति । जगत्या वैश्यस्येति जनस्य गोपा इति ॥ ५ ॥

इन्धने व्रतनेऽध्यवसाने च सर्वासु संनिपाति-
तासु घृतानुषिक्तां प्रथमामादधाति ॥ ६ ॥

यदा त्विन्धनस्य—येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा उदायन्निति क्षेपणानि काष्ठानि भव-
न्त्युख्ये । मध्यंदिनव्रतकालप्राप्तं चेद्देवयजनमिति वैखानसः । यदा त्रयाणामेषां संनि-
पातस्तदा घृतानुषिक्तां पूर्वामादधाति यजमानस्तत इन्धनं व्रतनमध्यवसानमिति । काल-
स्यानपायात् ॥ ६ ॥

यद्युखां भस्माभिसंसीदेदुख्यमादायोदकान्तं
गत्वेम५ सुयोनि५ सुव्रत५ हिरण्मय५ सहस्रभृष्टिं
महिषावरोह । उत्सं जुषस्व मधुमन्तमूर्वं समुद्रि-
य५ सदनमाविशस्व । इम५ स्तनं मधुमन्तं
धयापां (प्रप्यातमग्ने सरिरस्य मध्ये । उत्सं जुषस्व
मधुमन्तमूर्वं समुद्रिय५ सदनमाविशस्व) इति
द्वाभ्यामुख्यमुपावहरति ॥ ७ ॥

[१८८] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

यद्युक्तां भस्माभिनिषीदेदित्येवमाद्यध्वर्युव्यतिरिक्तः, यदि भस्म भवति, उखामुख्य-
मादाय सह शिष्येनोदकसमीपं गत्वा—' इमं सुयोनिं ' इति द्वाभ्यामग्निमुद्धृत्यो-
क्ताया अपनीय शिष्यादुखाम् ॥ ७ ॥

आपो देवीः प्रतिगृभ्णीत भस्मैतदिति तिस्राभि-
रप्सु भस्म प्रवेशयति ॥ ८ ॥

अप्सु क्षिपति । अपामसीत्यन्तः ॥ ८ ॥

भस्मनः प्रत्यादाय प्रसद्य भस्मना योनिमिति
द्वाभ्यामुखायां प्रत्यवदधाति ॥ ९ ॥

उखायां भस्मन एकदेशमादाय पीडयित्वा द्वाभ्यामृग्यामुखायामग्निं भस्म च प्रत्य-
वदधाति ॥ ९ ॥

पुनरूर्जा सह रय्येति द्वाभ्यां प्रत्येति ॥ १० ॥

विश्वतस्परीत्यन्तः । देवयजनं प्रति निवर्तते ॥ १० ॥

पुनस्त्वाऽऽदित्या रुद्रा वसवः समिन्धतामित्यु-
पसमिन्धे ॥ ११ ॥

अध्वर्युरिति वैखानसः । पुनरुख्यमुपसमिन्ध इत्यापस्तम्बबोधायनौ ॥ ११ ॥

बोधा स बोधीति ॥ (ख० १०) ॥ बोधवतीभ्यामुप-
तिष्ठते ॥ १२ ॥

बोधेति मन्त्रेण स बोधीति मन्त्रेण चैतमग्निं बोधयत्येव । आहवनीस्य दक्षिणभागो
यजमानस्योपस्थानदेशः । अतोऽत्रापि दक्षिणदेश एव स्थित्वोपतिष्ठते ॥ १२ ॥

नित्यमप्सु भस्मप्रवेशनं कृत्वा दीक्षितस्य कृतास्विष्ट-
कासु अकृतास्विष्टकानां ससर्गार्थं भवति ॥ १३ ॥

अधिके भस्मनि जाते अप्सु भस्मप्रवेशनं विधाय कृतास्विष्टकासु नित्यं भवति
भस्मप्रवेशनमित्यर्थः । अकृतासु या इष्टकार्था मृत्तया सह संसर्गार्थं भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

पुरीषे पशुकामः कुर्वीत ॥ १४ ॥

पुरीषे तु मृत्तिकायां पशुकामस्य भस्मप्रवेशनं नाप्सु । सूत्रकारो भाष्यकाराश्चात्र
कुर्वन्ति पुरीषमेवेति । न तु सत्याषाढमतिः । तूष्णकिं समृन्मयं चेति काम्ययोरप्यनूहः
पशुकामस्यापि ॥ १४ ॥

अप्सु यायावरः प्रवपेत् ॥ १५ ॥

यायावरः प्रयाणशीलः । यायावरोऽप्स्वेव प्रक्षिपेद्भस्मातिरिक्तम् ॥ १५ ॥

तिस्रो रात्रीर्दीक्षितः स्यात् । षड्रात्रीर्दीक्षितः
स्यादिति ब्राह्मणव्याख्याताः काम्या दीक्षाकल्पा-
स्तेषां याथाकामी ॥ १६ ॥

मौण्ड्यमौनादिनियमस्वीकाररूपा दीक्षा । चीयमानस्याग्नेः संबन्धिन्या दीक्षया त्रिरा-
त्रषड्रात्रदशरात्रद्वादशरात्रत्रयोदशरात्रपञ्चदशरात्रसप्तदशरात्रचतुर्विंशतिरात्रत्रिंशद्रात्रमा-
सचतुर्मासाष्टमासाद्वादशमासरूपास्त्रयोदश पक्षा विकल्पिताः । ता ब्राह्मणे—अग्नेर्वै दीक्षया
(तै० सं० ५ । ६ । ७) इत्यनुवाके काम्या दीक्षाकल्पा यथाकामं ग्राह्याः ।
अत्र येन देवा इत्युख्यस्योपसमिन्धनान्तं कृत्वाऽथाङ्गुलीं न्यञ्चति स्वाहा यज्ञं मनसेत्येव-
मादिवाग्विसर्गमुदितेषु नक्षत्रेषु कृत्वा मध्यरात्रे व्रते गृहीते—अन्नपतेऽन्नस्य नो देही-
त्यौदुम्बरी समित् । रात्रिमिष्टकामिति द्वितीया समित् । ततो हस्तप्रक्षालनादि नाम्यभि-
मर्शनान्तम् । ततः सनीहारप्रस्थापनं जागरणं चैतां रात्रिम् ॥ १ ॥ तत उपोदये वाग्य-
मनादीनि वाग्विसर्गः, वात्सप्रेणोपस्थानं, मध्यंदिने व्रतं प्रीतगृह्य—अन्नपतेऽन्नस्य नो
देहीत्याध्यायाहरिष्टका द्वितीया । ततो हस्तावनेजनादि नाभिदेशाभिमर्शनान्तम् । ततोऽ-
धिवृक्षमूर्ये वाग्यमनादि रात्रिमिष्टकां द्वितीया समित् । ततोऽग्ने त्वं सुजागृहि, इत्याह-
वनीयाभिमन्त्रणं स्वप्स्यतः, प्रबुद्धस्य त्वमग्ने व्रतपा असि, विश्वे देवा अभि मामाववृत्रन्,
पुनर्मन इति जपे कृते, उपोदये वाग्यमनं, उदिते च विसर्गः, रुक्मप्रमोचनादि विष्णु-
क्रमान् हंसवत्योपस्थानान्तम् । उख्यस्योपसमिन्धनं, पुनः पुनः प्रज्वलयति प्रादेश-
मात्रैः काष्ठैः । मध्यंदिने व्रतं कुर्वन्नहरिष्टकां च कृते वात्सप्रेणोपस्थाने, एष विधिर्दी-
क्षासु । यस्मिन्नहनि सोमक्रयस्तस्मिन्नहनि विष्णुक्रमो वात्सप्रं च ॥ १६ ॥

दीक्षितस्येष्टकाः करोति मासप्रभृतिषु दीक्षाक-
ल्पेषु पुरस्ताददीक्षितस्येतरेषूपरिष्ठात्प्राजापत्यात्य-
शोः ॥ १७ ॥

दीक्षितस्य यजमानस्येष्टकाः करोति मासप्रभृतिषु दीक्षाविधानेषु मासादिषु पूर्वस्मि-
न्भागे दीक्षा । यस्य मासदीक्षा तस्य पूर्वस्मिन्पक्ष इष्टकाः करोति । सर्वाश्चतुरो मासां-
स्तस्य पूर्वोर्मासयोः । तथा संवत्सरे षण्मासेषु । अदीक्षितस्य तु इष्टकाः करोति
व्यहदिषु दीक्षाकल्पेषूपरिष्ठात् प्राजापत्यांद्वायव्याद्वा पशोः ॥ १७ ॥

मृन्मयीरिष्टका अविषमाश्चतुरश्रास्तासां तिस्रो

मण्डलेष्टका ऋजुलेखा दक्षिणावृतः सव्यावृतश्च
व्यालिखिताः ॥ १८ ॥

मृन्मयीनामिष्टकानां प्रमाणमत्र नास्ति । विशेषतः आपस्तम्बसूत्रे वर्तते पादमात्र्योऽर-
त्निमात्र्य ऊर्वस्थिमात्र्योऽणुकमात्र्यः (आप० श्रौ० १६ । ४ । ५०) इति । पाद-
मात्र्योऽरत्निमात्र्य इति । न तु हिरण्येष्टकानामेष विधिः, तासामनियतं परिमाणम् ।
मृन्मयीनां तु शुल्बेषु व्याख्यातमेतद्वाङ्मणम्—चतुर्भागीयाणुकमिति । पादमात्र्यः पाद-
प्रमाणाः । चतुर्भागो वा पादः । अथवा पाद एव । अरत्निप्रमाणा अरत्निमा-
त्र्यश्चतुर्विंशत्यङ्गुली वा ऊर्वोरस्थि ऊर्वस्थि । ता अपि चतुर्विंशत्यङ्गुला एव,
द्वयोः श्रुत्योरेकार्थत्वात् । अणुकमत्र्योऽणुकप्रमाणाः । चतुर्भागः पुरुषस्य त्रिंशदङ्गु-
ल्यो वाऽणुकम् ऋजवो लेखा यासामिष्टकानां ता ऋजुलेखाः । प्रदक्षिणावृत एव लेखा
यासां ता दक्षिणा वृतः । सव्यावृतश्च । तथा तिस्रो लेखा यासामूर्ध्वास्तासव्यालिखिताः ।
लेखानियमो मृन्मयीनामेव ।

निर्मन्थयेन लोहिनीः पचन्ति ॥ १९ ॥

निर्मथितेनाग्निना पच्यते यथालोहिन्यो भवन्ति तथा पाकः क्रियते, इक्षुपत्रशकृदा-
दिभिः ॥ १९ ॥

न कृष्णां न लक्ष्मणां न भिन्नां चोपदधाति ॥ २० ॥

खण्डामिति वैखानसापस्तम्बौ । खण्डा, यस्याः किञ्चिच्छिन्नमेकदेशेऽपि । कृष्णा नीला
एकदेशेऽपि कृष्णा अन्यवर्णा वा । न लोहिता सा लक्ष्मणा । ता एतानोपधेयाः श्रुति-
प्रतिषिद्धत्वात् । खण्डादयः प्रतिनिधित्वेनापि न क्रियन्ते प्रतिषेधात् । भाष्यकारस्तु—
खण्डाः प्रतिनिधित्वेनैव कैरोति । भुव इति प्रायश्चित्तं दक्षिणाशौ हुत्वोपदध्यादिति ॥ २० ॥

पुष्करपर्णः रुक्मो हिरण्यः पुरुषः सुचौ सप्त
स्वयमातृणाः शर्करा हिरण्येष्टकाः पञ्च घृतेष्टका
दूर्वास्तम्बः कूर्म उलूखलं मुसलं शूर्पमश्मानः
पशुशिराः सर्पशिरश्चामृन्मयीरिष्टकाः ॥ २१ ॥

पुष्करपर्णं पद्मपर्णम् । रुक्मो यो यजमानेन विष्णुक्रमकाले धृतः स एव । हिरण्यश्च
पुरुषः सुवर्णकृतः । सुचौ कार्पमर्यमयी औदुम्बरी च । स्वयं भिन्नाः सप्त शर्कराः ।
हिरण्येष्टका अपरिमिताः । पञ्च घृतेष्टका घृतपिण्डाः । दूर्वास्तम्बो हरिलिकास्तम्बः ।

कूर्मः कच्छपः । उलूखलमूर्ध्वहननं मुसः महुर्मुहुः स्वनति । शूर्पमैषीकं वैणवं वा ।
अश्मानः पाषाणाः । पशुशिरांसि पुरुषार्धर्षभवृष्णिब्रस्तानाम् । मृतस्य सर्पस्य च शिरः,
एता अमृन्मयीरिष्टका इष्टकात्वात्सादनं तथा देवतया भवत्येव । चतुरश्रा प्रकृतिः पाद-
मात्र्यो भवन्तीत्याम्नानादन्यथाऽपि प्रकृतिरेव तस्याप्यकाम्यत्वात् ॥ २१ ॥

यावदग्निमाना मन्त्रा यथार्थं लोकंपृणा जानुदघ्नं

साहस्रं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः । नाभिदघ्नं द्विषा

हस्रं द्वितीयम् । आस्यदघ्नं त्रिषाहस्रं तृतीयम् ।

उत्तरमुत्तरं ज्यायाऽसम् ॥ २२ ॥

जानुदघ्नं जानुप्रमाणम् । सहस्रपरिमाणं साहस्रम् । जानुदघ्नं साहस्रं चिन्वीत ।
द्वितीयं चिन्वानो द्विषाहस्रं नाभिदघ्नम् । आस्यप्रमाणं त्रिषाहस्रं चिन्वीत
तृतीयं चिन्वानः । अथ वा सहस्रसंख्याकानामिष्टकानां समूहः साहस्रम् । अथ वा
सहस्रसंख्याकाभिरिष्टकाभिर्निष्पाद्योऽग्निः साहस्रः । यः प्राथमिकमग्निं चिन्वीत स तु
साहस्रं कुर्यात् । द्वितीयवारं चिन्वानो द्विगुणम् । तृतीयवारं चिन्वानस्त्रिगुणम् । तथा
प्रथमद्वितीयतृतीयचितीनामुत्तरोत्तरमौन्नत्यम् ।

उत्तरमुत्तरं ज्यायांसमिति विधावभ्यासेन चतुर्थादिष्वपि संख्या च त्रिषाहस्राधिका
व्याख्याता, तत्र न ज्यायाऽसं चिन्वीत, इति भावः ॥ २२ ॥

महान्तं बृहन्तमपरिमितं स्वर्गकाम-

श्चिन्वीतेति वाजसनेयकम् ॥ २३ ॥

बृहन्तं विधियुक्ताभिस्त्रिषाहस्राधिकाभिः । अपरिमितमसंख्यातम् । त्रिभ्यः साह-
स्रेभ्यः स्वर्गकामस्य । वाजसनेयकमिति वाजसनेयिनां श्रुतिरेषा । नायं विधिर्नित्यः
काम्यत्वात् । पश्चात् न्यूनो न लभ्यते । न ज्यायाऽसं चित्वा कनीयाऽसं चिन्वीतेति
ब्राह्मणाच्च ॥ २३ ॥

अपवृत्ते दीक्षापरिमाणेऽपेतं वीतेति देवयजन-

मध्यवस्यति ॥ २४ ॥ उद्धृत्य चितेरायतनं व्यायाम

मात्रम् ॥ (ख० ११) ॥ चतुरश्रं परिमण्डलं वाऽपेतं

वीतेति हरिण्या पलाशशाखया सःसृज्याद्भिरवो-

क्ष्याग्नेर्धस्मासीति सिकता निवपति ॥ २५ ॥

अपवृत्ते परिसमाप्ते दीक्षाणां परिमाणे प्रबुध्य जपे वाग्विसर्गे कृते विष्णुकमवात्स-
प्रसोमान्नदानेषु च कृतेषु । भाष्यकारस्तु—व्रतमपि ददातीति व्याचष्टे । ततः क्रमः

पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

३९

काले व्रतदानमिति । अपेत वीतेति देवयजनमध्यवस्यति । अपेतेत्यध्यवसाययतीत्यस्याः
श्रुतेरर्थः । गार्हपत्यमुद्धननेनाध्यवसाययतीति । भरद्वाजस्य तु अयमध्यवसानमन्त्रः,
एदमगन्मेत्यस्य प्रत्याम्नाय इति । अपेत वीतेति गार्हपत्यचितेरायतनं शौल्बेन चतु-
ररत्नि मानयित्वा चतुरश्रं परिमण्डलं वाऽपेत वीतेति, उद्धननं तस्य करोति । तूष्णीं
शाखया संमार्ग इति वैखानसः । प्राचीमुदीचीं वा दिशं प्रति तस्यास्त्यागः शाखायाः ।
अवोक्षणमधस्तात्पाणिना शं नो देवीरभिष्टय इति । अग्नेर्भस्मासीति वालुका निवपति
॥ २४ ॥ २५ ॥

संज्ञानमसि कामधरणामित्यूषान् ॥ २६ ॥

निवपतीत्यनुवर्तते । भूयादित्यन्तः । पुष्टिहेतुत्वं प्रजोत्पत्तिहेतुत्वं चोषाणां यज्ञद्वारा
(तै० सं० १ । २ । ३) द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥

तान्निवपन्यददश्चन्द्रमसि कृष्णं तदिहास्तिवाति मनसा ध्यायति ॥ २७ ॥

निवपने लवणमृत्तिकाया यददश्चन्द्रमसीति कृष्णरूपं ध्यायेत् ॥ २७ ॥

सं या वः प्रियास्तनुव इत्यूषान्सिकताश्च

सःसृज्यानुव्यूहति ॥ २८ ॥ चितः स्थ

परिचित इत्येकविंशत्या शर्कराभिर्गा-

र्हपत्यचितेरायतनं परिश्रयाति ॥ २९ ॥

उषाणां सिकतानां च संसर्गः क्रियते चितः स्थ परिचित इत्येकविंशत्या शर्करा-
भिर्वेष्टनं गार्हपत्यचितेः ॥ २९ ॥

तिस्रस्तिस्रः सःसहिताः करोति ॥ ३० ॥

तिस्रस्तिस्र एकीभूताः शर्करास्तासु तासु मन्त्रावृत्तिरिति न्यायात् । सीदतेति
तासामभिधानात् । सकृन्मन्त्र इति भाष्यकृत् । अत्र ' व्रजं कृणुध्वम्, इति शर्करा
अभिमन्व्य' (आप० श्रौ० १६-१-४) इत्यापस्तम्बः ॥ ३० ॥

अयं सो अग्निरिति चतस्रभिर्गार्हपत्य-

चितौ चतस्रः प्राचीरिष्टका उपदधाति

॥ ३१ ॥

अत्र गार्हपत्यचिताविति प्रकृतत्वाच्चतस्रो मध्येऽग्निरुपदधाति प्राग्ग्राः ॥ ३१ ॥

इदामग्नेऽयं ते योनिर्ऋत्विग इति द्वे पुरस्तादूर्ध्व-

संहिते चिदसि परि चिदसीति द्वे पश्चादूर्ध्व-
संहिते लोकं पृण छिद्रं पृणेत्यवशिष्टं त्रयोदश-
भिलोकंपृणाभिः प्रच्छादयति ॥ ३२ ॥

इडामग्नेऽयं ते योनिरिति पुरस्तादुपदधात्यग्नेः । समीची प्रत्यग्दीर्घे । तिरश्ची द्वितीये प्रस्तारे, उदग्दक्षिणादीर्घे एवं पश्चादुपदधाति । समीची प्रथमे प्रस्तारे तिरश्ची द्वितीये प्रस्तारे ताभिर्वैते दिशो दृश्यन्, इति लिङ्गात् । प्रथमे प्रस्तारे द्वे पूर्वे दक्षिणे कोणे द्वे उत्तराधरे द्वितीये प्रस्तारे द्वे पूर्वोत्तरकोणे द्वे अपर इति भाष्यकृत् । अवशिष्टमग्निं त्रयोदशभिः प्रच्छादयति ॥ ३२ ॥

द्वाभ्यां द्वाभ्यां मन्त्राभ्यामेकैकां लोकंपृणामुपदधाति ॥ ३३ ॥

उदग्वा करोति, द्वाभ्यामृग्भ्यां लोकंपृणामेकैकाम् । संकर्षणकारस्य तु पूर्वयो-
पधायोत्तरयाऽभिमर्शनम् । अनुष्टुभाऽनुचरति, इति श्रुत्यन्तरं सूत्रकारेणानिबद्धम् ॥ ३३ ॥

पूर्वयोपधाय सूददोहसाऽभिमृशति ॥ ३४ ॥

अध्वर्युरिति वैखानसः ॥ ३४ ॥

सर्वास्विष्टकासु तयादेवतमन्ततो दधाति ॥ ३५ ॥

सर्वासु याश्चित्प्रकरणे तासु तया देवतयाऽन्ततः । न काठकेष्विति भाष्यकृत् ।
काठकानां तु परिपाठात्तत्रापि स्यात्तयादेवतम् ॥ ३५ ॥

कृष्णोऽश्वः इयावो वोत्तरतस्तिष्ठति ॥ ३६ ॥

स्थापयेत् ॥ ३६ ॥

तमालभ्य चात्वालात्पुरीषमाहृत्य पृष्ठो दिवी-

त्यनु व्यूहति ॥ ३७ ॥

तमश्चमालभ्य स्पृष्ट्वा चात्वालस्थानात्पुरीषमाहृत्य पृष्ठो दिवीति वैश्वानर्यर्चा चितौ
स्थापयति म (त)न्त्रेणैव । वैश्वानर्यर्चा पुरीषमुपदधाति, इति वचनात् । केचित्तूर्णी मृदं
न्युप्य पृष्ठो दिवीति प्रसारणं कुर्वन्ति । पांसुप्रक्षेपं विधत्ते—‘पुरीषेणाम्यूहति’ (तै०
सं० ५-२-३) इति । पांसुनाऽभ्यूहत्याच्छादयति ॥ ३७ ॥

सा चितिर्भवति ॥ ३८ ॥

सा चितिः पुरीषान्ता ॥ ३८ ॥

१ व. पुस्तकेऽयं पाठो दृश्यते—लोकमिष्टकानाक्रान्तमवशिष्टं देशं पूरयन्तीति लोकंपृणाः ।
एतन्नामिका इष्टकान्नयोदशसंख्याका उपदध्यात् । एवं सति पूर्वोक्ताभिरष्टभिरिष्टकाभिः सहैकविंशतिः
संपद्यन्ते इति ।

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

४१

पञ्चचितीकं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानस्त्रिचितीकं

द्वितीयमेकचितीकं तृतीयम् ॥ ३९ ॥

एकां चितिं कृत्वा पुरीषेणाऽऽच्छादयेत् । तस्या उपरि द्वितीयां चितिं कृत्वा
तामप्याच्छादयेत् । एवं चितिपञ्चकेन पुरीषपञ्चकेन च दशसंख्यासंपत्तेः प्रशंसति
ब्राह्मणे— 'पञ्च चितयो भवन्ति पञ्चभिः पुरीषैरभ्यूहति दश संपद्यन्ते' (तै०
सं० १-२-३) इति । पञ्चचितीकं चिन्वीत गार्हपत्यचितिं, अयं स्म अग्निरित्या-
रम्य पुरीषान्ताः पञ्च चितयः । द्वितीयं चिन्वानस्त्रिचितीकम् । एकचितीकं तृतीयं चिन्वान
इति ॥ ३९ ॥

एकचितीको नित्यः कल्पः ॥ (ख० १२) ॥ ४० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्र एकादशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अत ऊर्ध्वमेकचितीको नित्य आपस्तम्बकल्प इत्यर्थः । अत्र गार्हपत्यचितिकर्म ।
॥ ४० ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रि-

कायामेकादशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

=====

अथैकादशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

समितमिति चतसृभिर्गार्हपत्यचितावुख्यं निवपति ॥ १ ॥

भवत्तमद्य न इत्यन्तः । गार्हपत्यचितावुख्यं निवपति स्थापयति चतसृभिः ॥ १ ॥

मातेव पुत्रमिति शिष्यादुखां निरूहति ॥ २ ॥

विमुञ्चत्वित्यन्तः । शिष्यादुखामानीयेति वैश्वानसः ॥ २ ॥

अत्रैवैके पूरणमामनन्ति न रिक्तापवेक्षेत ॥ ३ ॥

रिक्तामुखाम् ॥ ३ ॥

यदस्य पारे रजस इति वैश्वानर्या शिष्यमादत्ते ॥ ४ ॥

वैश्वानरशब्दो यस्यामृच्यस्ति सेयं वैश्वानरी । 'अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देह-
माश्रितः' इति स्मृतेर्जाठराग्निरूपस्य वैश्वानरस्य स्वादुत्वकारित्वात्तदीयमन्त्रेणोपात्तं
शिक्यं स्वदयत्येवैनत् (तै० सं १-२-४) इत्यर्थवादं स्वादुकृतं भवतीत्यर्थः ।
नैर्ऋतीरिष्टकाः पूर्वमादाय यदस्य पारे रजस इति वैश्वानर्यर्चा शिक्यं गृह्णाति । इह तु
देवताज्ञानं नियतं कर्माङ्गम् । अन्यत्र च यत्र तु देवतोच्यते छन्दो वाऽऽर्षो वा यत्र तु
नोक्तं तत्र तु ज्ञानेऽभ्युदयः । अज्ञानेऽप्यनैगुण्यम् ॥ ४ ॥

नैर्ऋतीरिष्टकाः कृष्णास्तिस्त्रस्तुषपकाः शिक्यः
रुक्मसूत्रमासन्दीं चाऽऽदाय दक्षिणापरमवान्तरदे-
शः हत्वा स्वकृत इरिणे प्रदरे वा नमः सु ते
निर्ऋत इति पराचीरसः स्पृष्टा उपदधाति ॥ ५ ॥

निर्ऋतिर्देवता यासामिष्टकानां ता नैर्ऋत्यः । तुषा इति यत्तदेतन्निर्ऋते राक्षसदे-
वताया भागधेयम् । अत एवैष्टिककरणे रक्षसां भागोऽसीति तुषोपवापमन्त्र आम्नातः ।
रूपं च निर्ऋतिदेवतायाः कृष्णम् । अतस्तदानुकूल्यायेष्टयास्तुषपकाः कृष्णवर्णाश्च
कुर्युः ।

अथवा—निर्ऋतिरिति देवता यासां भवति ता नैर्ऋत्यः कृष्णास्तुषैश्च
पकास्तिस्त्रस्ता आदाय शिक्यमादत्ते । दक्षिणापरमवान्तरदेशं प्रत्यध्वर्युब्रह्मयजमाना
गच्छन्ति । नमः सु ते निर्ऋत इति स्वकृत इरिणे देशे क्षारमृत्तिकादेश इत्यर्थः । प्रदरे
वा स्वयमेव दीर्घे देशे । स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

(तस्येष्टकाभिः पाशमभ्युपदधाति ॥ ६ ॥ यस्यास्ते
अस्याः क्रूर आसञ्जुहोमीत्येताभिस्तिष्ठतिः
पराचीरसः स्पृष्टा दक्षिणापवर्गम् ॥ ७ ॥)

(दक्षिणे पाशं स्थापयति शिक्यम् । शिक्यपाशस्योपरिष्टादुपदधातीष्टकाः, यस्यास्त
इति तिसृभिः पराचीरनिवर्तयन्न संस्पृष्टा दक्षिणापवर्गाः ।

अथवा—विचष्ट इति मन्त्रान्तः । स्वकृत इरिण उपदधाति प्रदरे वा, (तै० सं०
५-२-४) इति ब्राह्मणात् । स्वकृतं स्वयमेव निष्पन्नं न तु देशान्तरादानीय चय-
नस्थान इव प्रक्षिप्तं, तादृश इरिण ऊषरे वा प्रदरे भूछिद्रे वा कृष्णास्तिस्त्र इष्टका उप-
दध्यात् । शिक्योपरि जालमूलभागं पारित्यज्य पाशरूपमग्रभागमवलक्ष्यावस्थितो यो
देशस्तं देशमिष्टकोपधानस्य । इष्टकानां संख्यां विधत्ते—तिस्त्र उपदधाति (तै०
सं० ५-२-४) इति । ' पराचीरसः स्पृष्टा दक्षिणापवर्गम् ' इति दर्शनात् । दक्षिणा-
मुखः पुरुष एकामुपधाय ततो दक्षिणतो द्वितीयां ततोऽपि दक्षिणतस्तृतीयामुपदध्यात् ।
॥ ६ ॥ ७ ॥)

न तयादेवं करोति ॥ ८ ॥

निर्ऋतिमव यजते (५-२-४) इत्युक्तत्वात् तयादेवं देवलिङ्गकत्वान्मन्त्रे
॥ ८ ॥

यत्ते देवी निर्ऋतिराब्रवन्धति शिक्यमभिन्यस्यति ॥ ९ ॥

शिक्षयजालेनैना इष्टकाः प्रच्छादयति ॥ ९ ॥

अत्राऽऽसन्दी रुक्मसूत्रं च निदधाति ॥ १० ॥

अस्मिन्काल आसन्दी रुक्मस्य चैवविंशतिनिर्वाधस्य यत्सूत्रं च दाक्षिणत इष्टकानां निदधाति शर्करायां वाऽपास्मदेतु इत्येताभिरनुमन्त्रणमुपाहितानामिष्टकानाम् ॥ १० ॥

यदस्य पारे रजस इति वैश्वानर्या परिषिञ्चति ॥ ११ ॥

स्वाहेत्यन्तः । तासामेव परिषिञ्चति ॥ ११ ॥

नमो भूत्या इति प्रदक्षिणमावर्तते ॥ १२ ॥

प्रदक्षिणं तासामेव ॥ १२ ॥

शं नो देवीरभिष्टय इति मार्जयन्ते ॥ १३ ॥

अद्भिरिति शेषः ॥ १३ ॥

ऊर्जे बिभ्रद्भसुमनाः सुमेधा गृहानैमि मनसा

मोदमानः सुवर्चाः । अघोरेण चक्षुषाऽह

शिवेन गृहाणां पश्यन्वय उत्तिराणीत्यप्रतीक्ष-

मान्ति ॥ १४ ॥

अप्रेक्षमाणास्ता इष्टका निवर्तन्तेऽध्वर्युब्रह्मयजमानाः ॥ १४ ॥

निवेशनः संगमनो वसूनामित्याहवनीयमुपति-

ष्ठन्ते । गार्हपत्यं वा ॥ १५ ॥

मन्त्रेणोपस्थानमाहवनीयस्य वोपस्थेयं ब्राह्मणे तु ' गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते' (तै० सं० १-२-४) इति द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

प्रायणीयेन प्रचरिते राजानं न्युष्य वेदिं कृत्वा

समूलं हरितं दर्भस्तम्बं मध्येऽग्नेर्निखाय जुह्वा

पञ्चगृहीतं गृहीत्वा सजूरब्दो यावभिरिति समु-

द्रुहन्दर्भस्तम्बे पञ्चाऽऽहुतीर्जुहोति ॥ १६ ॥

अत्र प्रायणीयायास्तन्त्रं प्रक्रमयति (स० श्रौ० ७-२-९) इत्यारभ्य सा शयन्ता कृत्वा वा, इत्यन्तं कृत्वा राज्ञो निवपनादिसौमिकं कर्म प्रतिपद्यते । उत्तरवेदिदेश उपरवाणां वा लोहितमानडुहम् (स० श्रौ० ७-१-४) इत्यादिकर्म कर्तुं प्रतिपद्यते । ततो वेदिं कल्पयित्वा मध्येऽग्नौ मूलेन सह वर्तते इति समूलं हरितं तादृशवर्णं कुशस्तम्बं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्पञ्चाऽऽज्याहुतीर्जुहोति । यथालिङ्गं त्यागः ॥ १६ ॥

अथाग्निचयनभूमेः परिमाणं विधत्ते—

यावान्पुरुष ऊर्ध्वबाहुस्तावता वेणुनाऽग्निं विमि-
भीते ॥ १७ ॥

पुरुषोऽध्यूर्ध्वं प्रसारितस्य बाहोरुपरि स्थितं वस्तु स्पृष्टुं न शक्नोति । वेणुनाऽग्निवि-
मानं कुर्यात् । अथ वा यावान्यजमान ऊर्ध्वबाहुस्तावत्प्रमाणेन विमितमपि विध्यर्थं
विमिमीते ॥ १७ ॥

त्रीन्प्राचः पुरुषाश्चतुर उदीचस्तिर्यश्चं पुरुषमा-
त्राणि पक्षपुच्छानि भवन्ति ॥ १८ ॥

त्रीन्प्राचः पुच्छादारभ्य प्रादेशं त्यक्त्वा चतुर उदीचो दक्षिणात्पक्षादारभ्यारत्निं
त्यक्तवोत्तरपक्षे समापयति । पुरुषप्रमाणानि पक्षपुच्छानि ॥ १८ ॥

आत्मा चतुःपुरुषोऽरत्निना दक्षिणतो दक्षिणं
पक्षं प्रवर्धयति ॥ १९ ॥

चत्वारः पुरुषा आत्मा । अरत्निना चतुर्विंशत्यङ्गुलैर्दक्षिणतः पक्षं प्रवर्धयति
दक्षिणे ॥ १९ ॥

प्रादेशेन वितस्त्या वा पश्चात्पुच्छमरत्निनोत्तरत
उत्तरं पक्षम् ॥ २० ॥

एवमुत्तरे, उत्तरं पक्षं प्रवर्धयति । द्वादशाङ्गुलेन पश्चात्पुच्छस्य वर्धनमग्रं (ग्रे)
वितस्त्या वा । वितस्तिर्मध्याङ्गुलिर्जुष्ठश्च प्रसारिते तदाऽपि न कारणान्तरम् । पुरी-
षेणैव संपूरणम्, एकविधादयो विकारा एव श्रूयन्ते सूत्रान्तरे—‘तदु ह वै सप्तविध-
मेव चिन्वाति सप्तविधो वाव प्राकृतोऽग्निस्तत ऊर्ध्वमेकोत्तरानिति वाजसनेयकम्’
(आप० श्रौ० १६-९-३१) इति । सप्तविधो वाव प्राकृतोऽग्निरिति वषडस्तु
तुभ्यमिति तेष्वापि एकविधपरिमाणं यस्य स एकविधः । विध इति पुरुषाख्यः । पुरु-
षप्रमाणः पञ्चारत्निः प्रथमाहारेऽग्निः । द्विपुरुषो द्वितीयः, एवमेव वर्धयत्येकैकस्य
वृद्ध्या यावदेकशतविधाविति । सप्तविध इत्यारभ्य पक्षपुच्छानि, इति चान्तः ।
अरत्निः प्रादेशश्च यथाश्रुति संख्या, इष्टकानामूर्ध्वप्रमाणं च । अग्नीनामेकविधादीनां
निन्दां विधाय श्रुत्यन्तरेण सप्तविध एव प्रथमश्चेतव्य इति विधीयते । सप्तविधश्च
प्राकृतः प्रकृतिरित्यर्थः । तमधिकृत्य समाम्नानात् । सप्तविधादारभ्यैकोत्तरशतं यावदे-
कशतविध इति । केचित्तु—प्रकृतौ भवः प्राकृत इति वर्णयन्ति । वाजसनेयिनामेषा
श्रुतिरधिकविधेरनित्यत्वात् । अनित्यो विधावभ्यासः । वाजसनेयिनां मतमिति
भाष्यकारः ॥ २० ॥

स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छा नः

शर्म सप्रथाः । बडित्था ष्वतानामिति द्वाभ्यां

विमितमग्निमाक्रमन्ते ॥ (खं० १३) ॥ २१ ॥

द्वाभ्यामृभ्यामध्वर्युब्रह्मयजमाना आक्रमन्ते । विमितवचनाद्यावान्विमितस्तावन्तं
सर्वमाक्रमन्त इति भाष्यकृत् ॥ २१ ॥

सं वरत्रा दधतनेति संप्रेष्यति ॥ २२ ॥

संप्रेष्यत्यध्वर्युः । अक्षितमित्यन्तः । कर्षकान्प्रति संप्रैष इति भाष्यकृत् ॥ २२ ॥

निष्कृताहावमवटमित्यवटमाहावाश्च खनति ॥ २३ ॥

काष्ठपाषाणनिर्मितानां द्रोणीनामन्त(न्तः)स्थितावकाशरूपो योऽयमवटस्तमवटमाहावं
द्रोण्यवा(वान्द्रोणीर्वा) खनति कर्षकः ॥ २३ ॥

उद्विणः सिञ्चे अक्षितमित्यवटादाहावेषूदकमुत्सि-

ञ्चति ॥ २४ ॥ तेषु बलीवर्दान्पाययन्ति ॥ २५ ॥

प्रत्याहावं मन्त्रावृत्तिः, द्रव्यपृथक्त्वात् । तेष्वहावेषु बलीवर्दान्पाययत्यध्वर्युः ।
भाष्यकारस्तु-कीनाशा इत्यनुषजति कीनाशा बलीवर्दाः (शाः कर्षकाः) ॥ २४ ॥ २५ ॥

उद्योजनमन्तर्याममीषां खगल्यं शफम् । अष्ट्रां

तालं प्रतीनाहमुभे मण्डूक्यौ युजाविति युगलाङ्गलः

संप्रसारयति ॥ २६ ॥

तेषामेव वरत्राणां संधानं तेषामुद्योजनं जवनं, अन्तर्याममन्तराखण्डकूटमीषा
लाङ्गलदण्डः, खगल्यं चुबुकः शफं वलयम्, अष्ट्रां तालं तुण्डकां, प्रतीनाहं प्रतिसीरं
रज्जुसमुदायं वरत्राणां चोभे मण्डूक्यौ वागुरिके, युजौ बलीवर्दौ प्रसारयति कर्षणार्थं
द्वौ द्वौ । युगं लाङ्गलं च युगलाङ्गलं, ततः प्रसारयति योजनार्थमित्यर्थः ॥ २६ ॥

* (सीरा युञ्जन्तीति द्वाभ्यां सीरं युनक्ति । षड्गवं

द्वादशगवं चतुर्विंशतिगवं वा ॥) सीरा युञ्ज-

न्तीति द्वे पूषा युनक्तु सविता युनक्तु बृहस्पतिर्वो

युनक्त्वग्नेस्तेजसा सूर्यस्य वर्चसेति तिसृभिर्युनक्ति

षड्गवं द्वादशगवं वेत्येकेषाम् ॥ २७ ॥

सीरा युञ्जन्तीति द्वाभ्यामृभ्यां तिसृभिर्वा युनक्ति सीरम् । सकृन्मन्त्रः । सीरस्य
योजनार्थत्वात् । यदा षड्गवं तदा त्रीणि युगानि । एवमुत्तरत्रापि । नत्वेकस्मिन्युगे

बहून्युजः संप्रसारयन्तीति । केचित्तु युजाविति वचनादद्वावपि लभ्येते कर्षणार्थमित्याहुः । बलीवर्दसंख्यां विधत्ते—‘षड्गवेन कृषति’ (५-२-५) इति । कक्ष्यात्रयरूपेणावस्थितेषु त्रिषु युगेषु बध्यमानाः षट्संख्याका गावो बलीवर्दा यस्य लाङ्गलस्य तत्षड्गवम् । पक्षा-
न्तरं विधत्ते—‘यद्द्वादशगवेन’ (तै० सं० ५-२ ५) इत्यादि । कक्ष्याषट्कगतेषु बध्यमाना द्वादशसंख्याका गावो यस्य लाङ्गलस्य तद्द्वादशगवं, तेन कृषतीत्यर्थः । एवं चतुर्विंश[त्य]न्तो विकल्पो ज्ञेयः ॥ २७ ॥

उष्टारयोर्विल्वयोरथो आबन्धनीययोः । सर्वेषां
विद्य वो नाम वाहाः कीलालपेशस इति युक्तान-
नुमन्त्रयते ॥ २८ ॥

युक्तानामनुमन्त्रणम्—उष्टारयोरिति कीलालपेशस इत्यन्तः ॥ २८ ॥

ब्रह्मजज्ञानमित्येषा । अनाप्ता या वः प्रथमा यस्यां
कर्माणि कृण्वते । वीरान्नो अत्र मा दभस्तद्व
एतं तपुरो दधे ॥ पर्येषु प्र धन्व वाजसातये परिवृ-
त्राणि सक्षणिः । द्विषस्तरथ्यै ऋणया न ईयसे ॥
सहस्रधारेऽव ते समस्वरन्दिवो नाके मधुजिह्वा
असश्वतः । अस्य स्पशो न निमिषन्ति भूर्णयः
पदे पदे पाशिनः सन्ति सेतव इति ब्रह्मवर्माणि
जुहोति ॥ २९ ॥

ब्रह्म जज्ञानमित्येका । पुंसो दधे, इत्येवमन्ता द्वितीया । ऋणया न ईयसे इत्येव-
मन्ता तृतीया । सेतव इत्येवमन्ता चतुर्थी । ब्रह्मवर्माणीति होमनाम । एतैर्मन्त्रैर्यथा
वर्म रक्षति तथा रक्षा क्रियत इति ब्रह्मवर्माणीत्युच्यन्ते ॥ २९ ॥

उदस्थाद्भोजिद्धनजिदश्वजिद्धिरण्यजित्सूनृतया
परीवृतः । एकचक्रेण सविता रथेनोर्जं भागं पृथि-
वीमेत्वा पृणन्निति लाङ्गलमुच्छ्रयति ॥ ३० ॥

लाङ्गलं योजनार्थमुत्क्षिपति ॥ ३० ॥

मलिम्लुचो नामासि त्रयोदशो मास इन्द्रस्य वर्मा-
सीन्द्रस्य शर्मासीन्द्रस्य वरूथमसि तं त्वा प्रपद्ये ।
सा मे शर्म च वर्म च भव । गायत्रीं लोमभिः
प्रविशामि । त्रिष्टुभं त्वचा प्रविशामि । जगतीं
मा०सेन प्रविशामि । अनुष्टुभमस्थना प्रविशामि ।

पङ्क्तिं मज्जा प्रविशामि । ऐन्द्राग्रं वर्म बहुलं यदुग्रं
विश्वे देवा नातिविध्यन्ति सूरान् । तन्नस्त्रायतां
तन्नो विश्वतो महदायुष्मन्तो जरामुपगच्छेम देवा
इति विमितमग्निमाक्रमन्ते ॥ ३१ ॥

मलिम्लुचो नामासीत्याक्रमणमग्नेः—जरामुपगच्छेम देवा इत्येवमन्तेनाध्वर्युबलीवर्द-
कीनाशानाम् । भाष्यकारस्तु—ब्रह्मयजमानावाक्रमत इति । केचित्तु—पूर्वहोमो
ब्रह्माणि, मलिम्लुचो नामासीत्येवमादीनि वर्मणीत्याहुः । जरामुपगच्छेम देवा इत्येव-
मन्ताः सप्त होममन्त्रा वर्मणाम् । विमितमग्निमाक्रमन्ते तूष्णीम् ॥ ३१ ॥

लाङ्गलं पवीरवमिति द्वाभ्यां कृषति ॥ ३२ ॥

धत्तमित्यन्तः । द्वाभ्यां कृषत्यध्वर्युः ॥ ३२ ॥

कीनाशा बलीवर्दानजन्ति ॥ ३३ ॥

ताडयन्ति कर्षका वैश्या इति वैखानसः ॥ ३३ ॥

पुच्छाशिरोऽधि कृषति ॥ ३४ ॥

पुच्छादारभ्य शिरस उपरिष्ठात्कृषति । शिर इति पूर्वमग्निरुपचरति ॥ ३४ ॥

प्रदक्षिणमावर्तयंस्तिस्त्रास्तिस्त्रः सीताः संहिताः

कृषन्ति कामं कामदुग्धे धुक्ष्वेति ॥ ३५ ॥

पक्षयोः पुरतः—‘कामं कामदुग्धे’ इति प्रदक्षिणमावर्तयन्नपतीति । तिस्रस्तिस्त्रः
सीता लाङ्गलपद्धतिः, ताः कृषन्त्यन्ति संभिन्नाः । प्रजाभ्य इत्यन्तः ॥ ३५ ॥

सीतां प्रत्यवेक्षते ॥ ३६ ॥ घृतेन सीतेति सीता-

न्तरालान्संमृशति ॥ ३७ ॥

संस्पृशति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

कर्षणे प्रकारविशेषमाह—

दक्षिणस्मात्पक्षादुत्तरं पक्षमभिकृषति ॥ ३८ ॥

दक्षिणस्याः श्रोणेरुत्तरमस्समुत्तरस्याः श्रोणेर्दक्षि-

णमस्समितरथा वा द्वादश संपादयति ॥ ३९ ॥

दक्षिणस्मात्पक्षादारभ्य यावदुत्तरतस्तावदेका सीता । पुनरुत्तरस्मात्पक्षादारभ्य
निवृत्तिस्तस्याः पूर्वेण द्वितीया । पुनर्दक्षिणस्मादारभ्य यावदुत्तरतः । तस्याः पूर्वं,
दक्षिणायै (णस्याः) श्रोणेरारभ्य यावदुत्तरोंऽसः, (रांसम्) इति तिस्रोऽपि सीता
उत्तरायै (रस्याः) श्रोणेर्दक्षिणांसं तथैव, विपरीतं वा । उत्तरस्याः श्रोणेः पूर्वम् ।
पश्चाद्दक्षिणाया उत्तरांसं कर्षति । काममिति मन्त्रस्याऽऽवृत्तिः, द्रव्यपृथक्त्वात् । कामं
कामदुग्ध इति तथा पर्यावर्तते यथा विहाराभिपर्यावर्तनं भवति ।

यद्वा—पुच्छादारभ्य शिरःपर्यन्तं तिस्रः सीताः कृषेत् । तथा दक्षिणात्पक्षादारभ्योत्तरपक्षपर्यन्तं तिस्रः सीताः कृषेत् । तथा दक्षिणस्याः श्रोणेरारभ्योत्तरांसपर्यन्तं तिस्रः सीताः कृषेत् । तथोत्तरस्याः श्रोणेरारभ्य दक्षिणांसपर्यन्तं तिस्रः सीताः कृषेत् । एवं द्वादश सीताः संपद्यन्ते ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

मध्ये संभिन्ना भवति ॥ ४० ॥

कर्षणकाले मध्येऽन्तराले संभिन्ना भवेद्रेखा ॥ ४० ॥

विमुच्यध्वमग्न्या देवयाना अतारिष्म तमसस्पा-
रमस्य । ज्योतिरापाम सुवरगन्मेति दक्षिणेऽसे
बलीवर्दान्विमुच्योत्तरे वा प्राच उदीचो वोत्सृ-
जति ॥ ४१ ॥

विमुच्यध्वमिति बलीवर्दविमोको दक्षिणेऽसे । उत्तरेऽसे वेति । यदि विपरी-
तम् ॥ ४१ ॥

तानध्वर्यवे ददाति ॥ ४२ ॥

तान्विमुक्तानुदीचः प्राचो वा नीत्वाऽथ यजमानोऽध्वर्यवे ददाति । स प्रतिगृह्णाति
रुद्राय गामित्यनूहेन ॥ ४२ ॥

पञ्चदशोदकमसान्निनयति ॥ ४३ ॥

पञ्चदशोदकपात्राणि निनयतीत्यापस्तम्बः ॥ ४३ ॥

द्वादशानुसीतं त्रीनकृष्टे ॥ ४४ ॥

उदकपात्राणि कृष्टेषु निनयत्यध्वर्युः, इति वैखानसः । उदकवन्ति पात्राण्युदकपा-
त्राणि तानि द्वादश कृष्टे । एकैकं सर्वासु सीतासु । त्रीण्यकृष्टे प्रदेशे ॥ ४४ ॥

या जाता ओषधय इति चतुर्दशभिरोषधीर्वपति ।

सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्ताऽऽरण्याः ॥ ४५ ॥

अरिष्टतातय इत्यन्तः । तिलमाषत्रीहियवाः प्रियङ्ग्वणवो गोधूमाश्चेति सप्त ग्राम्या
ओषधयः । वेणुश्यामाकनीवारजर्तिला गवीधुका मर्कटका गार्मुताश्चेति सप्ताऽऽरण्या
ओषधयः । सर्वत्र या जाता ओषधयः, इति ओषधेरोषधेरैकैको मन्त्रो वपनार्थः ।
ओषधीर्वपति (तै० सं० ५-२-९) इति विधिदर्शनाच्च ॥ ४५ ॥

कृष्टे ग्राम्या वपत्यनुसीतमकृष्ट आरण्याः ॥ ४६ ॥

यदुक्तमापस्तम्बेन—‘ सप्त ग्राम्याः कृष्टे सप्ताऽऽरण्या अकृष्टे ’ (१६-६-१९)
इति । तत्र ग्राम्याणां देशविशेषं विधत्ते—‘ कृष्टे वपति ’ (तै० सं० ५-२-९)
इति । कृष्टे देशे वपति ग्राम्याः । एवमकृष्टे सप्ताऽऽरण्याः । शेषमन्त्रा विकल्पाः ॥ ४६ ॥

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

४९

या ओषधीनां नाधिगच्छेत्तस्याः स्थाने यवान्म-
धुमिश्रान्वपेत् ॥ ४७ ॥

या ओषधीनां न लभ्यते ग्राम्याणामारण्यानां वा तस्याः स्थाने यवान्मधुमिश्रा-
न्वपेत् ॥ ४७ ॥

मनसा ध्यायेदुक्ता मेऽसीति वा ॥ ४८ ॥

उक्त मेऽसीति ब्रीहितिलादिर्या न लभ्यते तस्या नाम मनसा ध्यायेत् ॥ ४८ ॥

अधिगतायां यः प्रथम इध्म आगच्छति
तस्मिन्नुपनहति ॥ ४९ ॥

अधिगतायां लब्धायां वपनक्रियायां परिसमाप्तायां यः प्रथम इध्म आगच्छेदौपस-
दस्तस्मिन्निध्म एतां बध्नाति । क्षिपति चेध्मेन सह ॥ ४९ ॥

(ये' वनस्पतीनां फलग्रह्यस्तानिध्म उपसंनह्य
प्रोक्षेत् ॥ ५० ॥

ये वनस्पतीनां फलग्रह्यः फलान्येषां केवलानि ते वनस्पतयो वटोदुम्बरादयः ।
तेषामपि ये प्रसूतफला इष्यन्ते तानिध्मे बध्नाति । औपासित्के प्रथमे प्रोक्षेदितिध्मसं-
स्काराणां प्रदर्शनार्थम् । क्षेपश्च सहेध्मेन) ॥ ५० ॥

यत्प्रागातिध्यायास्तत्कृत्वा मा नो हिंसी-
ज्जनितेति चतसृभिर्दिग्भ्यो लोष्टान्समस्यति ॥ ५१ ॥

येऽन्तर्विधाद्वहिर्विधमापन्ना भवन्ति ॥ ५२ ॥

कर्षणे ये लोष्टाः परिमितक्षेत्राद्वहिः पतन्ति तान्पुनरन्तः पातयेदित्यर्थः । सेदिभ-
निराममीवामित्यन्तः । यद्वा—कर्षणावसरे ये लोष्टा वेणुना विमितादग्निक्षेत्राद्वहिर्दिक्षु
पतितास्ताभ्यो दिग्भ्यस्ताल्लोष्टानानीय क्षेत्रे संयोजयेत् । भाष्ये तु चतसृभिः प्रतिम-
न्त्रमेकैकस्यां दिशि लोष्टानामाहरणमिति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

चतुर्थमन्त्रे कंचिद्विशेषं विधत्ते—

इषमूर्जमहामित आदद इनि यस्यामस्य दिशि द्वेष्ट्यः
स्यात्तस्यै दिशो लोष्टमाहरेत् ॥ ५३ ॥

अयमग्निचिह्नं पुरुषं द्विष्यात्स पुरुषो यस्यां दिश्यतिष्ठेत् तस्यां दिशि
लोष्टमिषमूर्जनिति मन्त्रेणाऽऽहरेत् ॥ ५३ ॥

तथोपक्रमेत यथा तस्यां दिश्यपवर्गः स्यादुत्त-
रवेदिमुपवपति । यावानग्निर्व्याधारणान्तं
कृत्वा ॥ ५४ ॥

प्राकृतेन प्रकारेणोत्तरवेदिं कुर्यात् । तस्यामुत्तरवेद्यां पश्चादग्निश्चीयते । स्पष्टम-
न्यत् ॥ ५४ ॥

अग्रे तव श्रवो वय इति षड्भिः सिकता निवपति ॥ ५५ ॥

रयिमित्यन्तः । षड्भिर्वालुका निवपति क्षिपति । एतान्मन्त्रान्विनियुङ्क्ते—‘ अग्रे तव
श्रवो वय इति सिकता निवपति ’ (तै० सं० ५-२-६) इत्यादि ॥ ५५ ॥

चितः स्थ परिचित इत्यपरिमिताभिः शर्कराभि-
राहवनीयचितेरायतनं परिश्रयति यथागार्हपत्य-
चितेः ॥ ५६ ॥

चितः स्थ परि चित इति अपरिमिताभिरसंख्याभिराहवनीयचितेर्वेष्टनम् । यथैव
गार्हपत्यस्य तिस्रस्तिस्रः संहिताः । न तु व्रजमित्यभिमन्त्रणम् । अथ वा सिदतेत्यन्तः ।
शरैः क्रियन्ते निष्पाद्यन्त इति व्युत्पत्त्या शर्करा इति नाम संपन्नम् ॥ ५६ ॥

शर्करासु काम्यां संख्यामाह—

त्रिसप्ताभिः पशुकामस्य ॥ ५७ ॥

परिमिन्यादिति शेषः । त्रीणि सप्तकानि यासां शर्कराणां तास्त्रिसप्ताः । ताभिरेक-
विंशतिसंख्याकाभिरित्यर्थः । परिमिन्यात्परिमित्य स्थापयेत् ॥ ५७ ॥

अथान्यां काम्यां संख्यामाह—

त्रिणवाभिर्भ्रातृव्यवतः ॥ ५८ ॥

परिमिन्यादित्यनुवर्तते । त्रीणि नवकानि यासां तास्त्रिणवाः सप्तविंशतिसंख्याका
इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

पक्षान्तरमाह—

अपरिमिताभिः परिमिन्यात् ॥ ५९ ॥

अपरिमितं यो धनं कामयेत सोऽपरिमितकामः । यो वा सर्वान्कामान्प्राप्नुमिच्छति
सोऽपरिमितकाम इति केचित् ॥ ५९ ॥

धिष्
द्यायाम्
न्युताः

सं ते
वैश्य

आ प्यायस्व सं त इति सौमीभ्यां सिकता व्यूहति ॥ ६० ॥

धिष्वेत्यन्तः । सोमो देवता यस्यामृचि प्रतीयते सेयमृक्सौमी । विश्वतः सोमेत्या-
द्यामृच्यसौ प्रतीयते । अमृताय सोमेत्युत्तरस्यामृचि प्रतीयते । तथा सौम्या पूर्वं
न्युप्ताः सिकता विविधं प्रसारयेत् ॥ ६० ॥

अपित्रा गायत्रिया ब्राह्मणस्य व्यूहेऽग्निष्ठुभा
राजन्यस्यासावि सोमो अरुषो वृषा हरी राजेव
दस्मो अभि गा अचिक्रदत् । पुनानो वारं पर्ये-
त्यव्ययं श्येनो न योनिं घृतवन्तमासदामिति
जगत्या वैश्यस्य ॥ ६१ ॥

अपिवेति पूर्वोक्तपक्षाद्विकल्पः । आ प्यायस्व समेतु त इति प्रसारयेद्बालुकाः ।
सं ते पयांसि, इत्युत्तरा त्रिष्टुप्क्षत्रियस्य व्यूहनार्था । असावि सोम इति जगत्या
वैश्यस्य व्यूहनम् ॥ ६१ ॥

अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां पारिश्रयणं दृढी करोति—

यं कामयेतापशुः स्यादित्यपरिमित्य तस्य शर्कराः
सिकता व्यूहेत् । यं कामयेत पशुमान्तस्यादिति
परिमित्य तस्य शर्कराः सिकता व्यूहेत् ॥
(ख० १५) ॥ ६२ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्र एकादशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

पूर्वं न्युप्तायाः सिकताया व्यूहनं विधास्यति । यजमानस्य पशुराहित्यं कामयमा-
नोऽध्वर्युः पारितः शर्करास्थापनमकृत्वैव सिकताप्रसारणं कुर्यात् । तथा साति पारिश्रयणा-
भावादपारिगृहीत एव स्थाने यजमानस्य रेतो विविधं यथा गच्छति तथा विनाशयति ।
ततोऽयमपशुरेव भवति सोऽयं व्यतिरेकः । एतस्माद्विपरीतोऽन्वयः । तस्मात्पशुलाभाय
शर्करापारिश्रयणपूर्वकमेव सिकताव्यूहनं कर्तव्यमिति तात्पर्यार्थः ॥ ६२ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रि-
कायामेकादशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥

अथैकादशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

आतिथ्याप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ॥ १ ॥

अत्राऽऽतिथ्यायास्तन्त्रं प्रक्रमयति (स० श्रौ० ७-३-१०) इत्यारभ्य ध्रुवायाः शेषं करोति, इडान्ताऽऽतिथ्या (७-३-११) इत्यन्तानि सौमिककर्माणि ॥ १ ॥

प्रथमाभ्यां पौर्वाहिकीभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्या-
ग्रेण प्राग्वत्शः रोहिते चर्मण्यानडुहे प्राचीनग्रीव
उत्तरलोम्नि प्रथमायाश्चितेरिष्टकाः सःसादयति ॥ २ ॥

पौर्वाहिकीभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्य सुब्रह्मण्यान्तामुपसदं कृत्वा, यदि पश्चादुप-
सत् । अग्रेण प्राग्वत्शमदूरेण प्राग्वत्शस्य लोहित आनडुहे शकटवाहिनश्चर्मणि, प्राचीना
यस्य ग्रीवा तत्प्राचीनग्रीवम् । उत्तराणि लोमानि यस्य तदुत्तरलोम । तस्मिञ्छकटस्यो-
परि स्थापिते प्रथमायाश्चितेयवित्य इष्टकास्ता एकीकृत्य सादयति ॥ २ ॥

अपिवा तिस्रः स्वयमातृण्णाः सर्वाश्च विश्वज्योतिषः ॥ ३ ॥

अथवा तिस्रः स्वयमातृण्णास्तिस्रश्च विश्वज्योतिषः सादयतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

दर्भाग्रमुष्टिनाऽऽज्येनावोक्ष्य ताः समुद्यम्य चित्य-

ग्निभ्यः प्रणीयमानेभ्योऽनुब्रूहीति संप्रेष्यति ।

प्रणीयमानेभ्योऽनुब्रूहीति वा ॥ ४ ॥

बृहस्पतिस्त्वा सादयतु पृथिव्याः पृष्ठे, इति या एतैर्मन्त्रैरुपधीयन्ते ताः । दर्भाग्रमुष्टि-
नाम प्रभूतमुष्टिस्तेन दर्भाग्रमुष्टिना । आज्येन विविधमवोक्ष्य सर्वेषु देशेषु समुद्यम्येति
पाक्षिकः । यदा तिस्रः स्वयमातृण्णास्तिस्रश्च विश्वज्योतिषस्तदा प्रथमचिते
रिष्टकानामशक्यमेवोद्यमनम् । चित्यग्रय इष्टकाचित्यार्थास्तेभ्य आनीयमानेभ्योऽनुब्रू-
हीति प्रैषार्थः । प्रणीयमानेभ्योऽनुब्रूहीति वा विकल्पश्रुतिरुद्गृह्यते ॥ ४ ॥

त्रिरनूक्तायामश्वप्रथमाः प्राञ्चो गच्छन्ति ॥ ५ ॥

प्रथमायां त्रिरनूक्तायामश्वं पुरस्कृत्य गच्छन्त्यध्वर्युब्रह्मयजमानाः ॥ ५ ॥

उत्तरवेदिं प्राप्य प्रजापतिस्त्वा सादयतु तथा देव-

तयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेत्युत्तरवेदिमभिमृश्य मयि

गृह्णामि यो नो अग्निरिति द्वाभ्यामात्मन्नग्निं

गृहीत्वा यास्ते अग्ने समिधो यानि धामेति

स्वयंचित्याऽभिमृशति ॥ ६ ॥

अभिमृशत्युत्तरवेदिम् ॥ ६ ॥

इष्टकाभिरग्निं चिनोत्यध्वर्युर्यजमानो ब्रह्मा वा
स्वयमग्निं चिन्वन्नाऽऽत्मन्नाग्निं गृहीते न स्वयं-
चित्याऽभिमृशति ॥ ७ ॥

इष्टकाभिरग्निं चिनोत्यध्वर्युर्यजमानो वेत्यापस्तम्बः । यान्युखासंभरणवायव्यादीनि
चित्यङ्गानि कर्माणि तान्यध्वर्युरेव कसेति । अत इष्टकाभिरित्युच्यते । इष्टकाप्रणय-
नादिकं कर्म कथं स्यादितिचेत्- स्वयं चिन्वानो यजमानो नाग्निं गृह्णात्यात्मन्नाग्निम् ।
नाप्यभिमृशति स्वयंचितिम् । नाध्वर्युरात्मनोऽन्तरेतीति । यदध्वर्युरात्मन्नाग्निमगृही-
त्वाऽग्निं चिनुयात्, इत्यध्वर्युवचनात् ।

ननु-इष्टकाभिः (१४-१-१) अग्निचयनसाधनीभूता इष्टका धातुमय्यो मृन्मय्यो वाऽ-
नियमेनोपादेयाः । इष्टकाशब्दस्य घटादिपदवज्जातिवचनत्वे वा वेदिपदवदाकृतिवचनत्वे
वोभयत्रापि प्रयोगदर्शनात् । प्रवृत्तिनिमित्तस्य धातुमयीष्वप्यविशिष्टत्वादिति प्राप्ते-
यन्मृच्चाऽऽपश्चात्प्रेरना(न्ना)द्यमथ कस्मान्मृदा चाद्भिश्चाग्निश्चीयते (तै० सं० ९-६-४)
इति वाक्यशेषान्निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ति, इति विहितपादस्यादृष्टार्थत्वापत्तेश्च मृन्मय्य एव ।
यत्तु मूल इष्टकाशब्दस्य जातिवचनत्वं निरस्याऽऽकृतिवचनत्वं तदर्थसंशयान्तरं प्रदर्श्य
साधितं, तन्नातीवोपयुक्तमयुक्तं चेत्युपेक्षितम् ॥ ७ ॥

दक्षिणावृत्तो दक्षिणत उपदधात्युत्तरतः सव्यावृत्त
ऋजुलेखाः पश्चात्पुरस्ताच्च भवन्ति ॥ ८ ॥ त्र्यालि-
खिता मध्ये प्राचीरुपदधाति ॥ ९ ॥ प्रतीचीरुप-
दधातीति गणेषु रीतिवादः । प्राचीमुपदधाति प्रती-
चीमुपदधातीति कर्तुर्मुखवादः पुरस्तादन्याः
प्रतीचीरुपदधाति । पश्चादन्याः प्राचीरपवर्गवादा
वचनात्पक्षपुच्छेषु श्रोण्योरसयोरियुपदधाति ॥ १० ॥

प्राचीरुपदधाति प्रतीचीरुपदधातीति यत्र गणेषु श्रूयते पुरस्तादन्याः प्रतीचीरुपद-
धातीति तत्र रीतिवादः । प्राचीरुपदधाति प्रतीचीरुपदधातीति यत्र श्रूयते तत्र मुखाभा-
वादृष्टकोपधानकर्तुर्मुखवादः । पश्चात्प्राचीमुत्तमामुपदधातीति पञ्चचोडायाम् ।

ननु-गणेषु (जै० सू० १४-१-१९) प्राचीरुपदधाति प्रतीचीरुपदधाति, इत्यादौ
यत्रेष्टकागणानुवादेन प्राङ्मुखत्वादिकं विधीयते तत्र चतुरश्रेष्टकासु मुखाभावात् प्राङ्-
मुखकर्त्रुपधेयत्वेनैवेष्टकानां प्राङ्मुखत्वाद्युपचार इति प्राप्ते-एकैकस्या इष्टकाया मुखाद्य-
संभवेऽपि बहूनामिष्टकानामुपधाने प्राक्संस्थत्वादेरनियमेन प्राप्तौ प्रागपवर्गा एवेत्यादि-

नियमार्था विधयः । अत एव प्रतीचोऽनूयाजान्यजति, इत्यस्य वाक्यशेषे प्राञ्चमुत्तमं संस्थापयत्युत्तमेनेत एव नु संभिनत्ति, इत्यत्र प्रत्यगपवर्गत्वे प्राप्ते—प्राक्संस्था आहुतीर्विधाय चरमयेतरयोरनुसंभेदेनैव प्रत्यक्त्वमुपपद्यते ।

ननु—पश्चात्प्राचीमुत्तमामुपदधाति तस्मात्पश्चात्प्राची पत्न्यन्वास्ते (१४-१-२०) इत्यत्राप्युक्तन्यायेन रीतिवादे प्राप्ते—गणेषु तथा संभवेऽप्येकस्यां तदयोगाद्वाक्यशेषे कर्तृगतत्वेनैव विवरणाच्च कर्तुरेवायं मुखवादः पुरस्तात्प्रत्यक्षमिति कर्तुर्मुखवादः । पुरस्तात् प्रत्यक्षमिति तु कर्ममुखवादः ॥

ननु—पुरस्तादन्याः प्रतीचीरुपदधाति पश्चादन्याः प्राचीः, इत्यत्रापि कर्तुर्मुखवादः । पश्चात्प्राचीरिति पदस्य पूर्वाधिकरणे निर्णीतार्थकत्वात्संनिधानाच्चेति प्राप्ते—बहुत्वान्दिष्टकानामपवर्गनियमार्थवैव विधी । तस्मात्प्राचीनानि प्रतीचीनानि च नक्षत्राण्यावर्तन्ते इति नक्षत्रमण्डलेष्टकाविन्यासस्तुतिदर्शनात् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

श्वेतोऽश्वो दक्षिणतस्तिष्ठति ॥ ११ ॥

दक्षिणतोऽग्नेः ॥ ११ ॥

तमालभ्येष्टका उपदधाति ॥ १२ ॥

यत्र श्वेतोऽश्वस्तिष्ठति तमालभ्य स्पृष्टेष्टकामुपदधाति । उत्तरतस्तु कृष्णस्तमालभ्य पुरीषमुपदधाति, इत्येषा श्रुतिर्बद्धा सूत्रकारेण । अश्ववभितस्तिष्ठेतां कृष्ण उत्तरतः श्वेतो दक्षिणतस्तावालभ्येष्टका उपदध्यादित्येतदपि लभ्यते ॥ १२ ॥

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्नित्वैन्द्रियर्चाऽऽक्रमणं प्रतीष्टका-
मुपदध्यात् ॥ १६ ॥ उत्तरतः पश्चादुपचारो वाऽग्निः ॥ १३ ॥

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्निति पुच्छसंधेरुत्तरेणाऽऽरोहणं कारिष्यामीति तत्रेष्टका-मुपदधाति । अन्तर्विधप्रदेशे विधाः पुरुषा अग्नेरम्भन्तर इत्युक्तं भवति । यत्राऽऽक्रमत्यारोहणे तत्रेष्टकामुपदधाति । उत्तरे वा पक्ष आक्रमणं प्रतीष्टकामुपदध्यादिति । यद्युत्तरत उपचारोऽथवा पश्चात्पुच्छे वाऽऽक्रमणं प्रतीष्टकामुपदधाति । यदि पश्चादुपचारश्चिन्वन्नाधिक्रामति, इति वचनात् । प्रथमायां चित्यामेव । केचित्तु—चित्वा चित्वावाक्रमणं प्रतीष्टकामुपदधाति, इति । तत्र, एवमुपधानं सूत्रेऽपि नास्ति ॥ १३ ॥

वाङ्म आसन्नसोः प्राण इत्यग्निमधिक्रामन्स्वर्वेष्वा-

क्रमणेषु जपति ॥ १४ ॥

हिंसमीरित्यन्तः । वाङ्म आसन्निति पञ्चस्वपि चित्तिष्वारोहणं जपति । प्रत्यवारो-
हणं चेति पुरीषमुपधाय श्रुत्यन्तरादयं विधिसिति गम्यते । अस्माकं तु सकृदेव चिन्व-

ब्रधिकापति' इति वचनात् । तत्त्वा यामि इति होमं हुत्वा वाङ्म आसन्निति जपत्या-
रोहन् । भाष्यकारस्तु—हुत्वाऽऽरोहणं जपति, इति अस्मिन्क्रमे शाखान्तर आम्नातो यः
क्रम इति जपति सकृद्वृत्तं पञ्चम्याम् । पुरीषमुपधाय प्रत्यवरोहणं जपति, इत्येतदपि
श्रुत्यन्तरम् ॥ १४ ॥

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा बन्दमान इति वारु-
ण्यर्चा शालामुखीये जुहोति ॥ १५ ॥

प्रमोषीः स्वाहा । वरुणो देवता । शालामुखीये होमः । चयनाङ्गं शालामुखीयग्रहणं
चित्ये मा भूद्वोम इति ॥ १५ ॥

अभ्यस्थाद्विधाः पृथना अरातीरिति प्राञ्चमश्वं
दक्षिणेन पादेन दर्भस्तम्बमाक्रमयति ॥ १६ ॥

इदानीं वाङ्म आसन्निति जपत्यारोहन् सहाश्वेन । प्राञ्चं प्राङ्मुखम् । 'अभ्य-
स्थाद्विधाः' इति दक्षिणेन पादेन दर्भस्तम्बमाक्रमयति ॥ १६ ॥

यदक्रन्दः प्रथमं जायमान इति प्रदक्षिणमश्वं पर्याणयति ॥ १७ ॥

प्रदक्षिणमश्वं परिवर्तयित्वा यदक्रन्द इति पुनरेवाऽऽक्रमयति दर्भस्तम्बम् ॥ १७ ॥

दक्षिणतो धार्यमाणेऽपां पृष्ठमसीति दर्भस्तम्बे
पुष्करपर्णमधस्ताद्वण्डमुत्तानमुपदधाति ॥ १८ ॥

अपां पृष्ठमसीत्यश्वस्य पदे दर्भस्तम्बे पुष्करपर्णमधस्ताद्वण्डमुपदधात्युत्तानम् ॥ १८ ॥

तपो योनिरसि विश्वाभिस्त्वा धीभिरच्छिद्रं
सजातवनस्यायारु(उ)पदधाम्यमृतं योनिर्ब्रह्म
योनिः क्षुद्रं योनिः पृथिवी योनिरन्तरिक्षं
द्यौर्योनिर्दिशो योनिरिति वा ॥ १९ ॥

अनेन मन्त्रेण वा साध्यं पञ्चपत्रोपधानम् ॥ १९ ॥

ब्रह्म जज्ञानमिति पुष्करपर्णे रुक्ममधस्तान्निर्वा-
धमुपदधाति ॥ २० ॥

वि व इत्यन्तः । ब्रह्म जज्ञानमिति पुष्करपर्णेऽधःस्फोटकं रुक्ममुपदधाति । यो
विष्णुक्रमणकाले धृतः स इति । यथाऽस्य च्छिद्रमुत्तरतो भवति तथोपदधाति रुक्ममा-
दित्यस्वरूपम् । तमिमं मन्त्रं ब्राह्मणे विनियुङ्क्ते—'ब्रह्म जज्ञानमिति रुक्ममुपदधाति'
(तै० सं० ५-२-७) इत्यादि ॥ २० ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति हिरण्यं पुरुषं
प्राञ्चमुत्तानं दक्षिणतो रुक्मस्य द्रप्सश्चस्कन्देत्य-
भिमृश्य पुरुषसाम्नाऽभिगीयते ॥ २१ ॥

हिरण्यगर्भ इति तस्मिन् रुक्मे हिरण्यं सुवर्णमयं पुरुषं प्राञ्चिनं प्राक्शिरसमुत्तानं
दक्षिणतश्छिद्रस्योपदधाति, तद्विमुच्यमाना (?) द्वारं प्राङ्मुखः कर्ता उपदधाति हिरण्यमयः
पुरुष आदित्यान्तः पुरुषस्य रूपं तमुपदधाति । पुरुषं साम गायेति साम । यदि तन्ने-
च्छत्युद्गाता पुरुषसामगानं कर्तुम् । अर्धयुरेव भूर्भुवः सुवरिति साम गायति यजमानोऽपि ।
चयनं करिष्यन्द्रप्सश्चस्कन्देति पुरुषस्याभिमर्शनं करोति ॥ २१ ॥

नमो अस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभिः सर्पनामभिरुप-
तिष्ठते ॥ २२ ॥

सर्पेभ्यो नम इत्यन्तः । तिसृभिरुपस्थानं पुरुषस्य करोति ॥ २२ ॥

कृणुष्व पाज इति पञ्चभिरक्षण्या पुरुषं व्याधार-
यति यथोत्तरवेदिम् ॥ २३ ॥

शत्रूनित्यन्तः । पुरुषस्य व्याधारणं तदुत्तरवेदिवत् ॥ २३ ॥

घृतस्य दध्नश्च पूर्णं सुचावभितः पुरुषमुपदधाति
अग्नेस्त्वा तेजसा सादयामीति ॥ २४ ॥

घृतस्य पूर्णा दक्षिणां कार्पर्म्यमयीमिन्द्रस्य त्वौजसा
सादयामीति दध्नः पूर्णामुत्तरामौदुम्बरीं ते उप-
धाय मूर्धन्वतीभ्यामुपतिष्ठते ॥ २५ ॥

अत्र—‘ सुचावुप दधाति ’ (तै० सं० १-२-७) इति विधिदर्शनात् । तयोः
सुचोर्विशेषणं दर्शयति—घृतस्य पूर्णा दक्षिणां कार्पर्म्यमयीं दध्नः पूर्णामुत्तरामौदुम्ब-
रीमिति । श्रीपर्णारूयो वृक्षविशेषः कार्पर्म्यस्तेन निर्मिता काचित्सुक्कापर्म्यमयी, सा
चाऽऽज्येन पूर्णा । उदुम्बरेण निर्मिता काचित्, सा च दध्ना पूर्णा । एतद्गुणविशिष्टयोः
सुचोरुपधानस्य विधानान्न वाक्यभेदः शङ्कनीयः । इष्टकान्तरोपधानवत्समन्त्रत्वस्य
शङ्कां लौकिकवाक्यं वा निवारयितुमाह ब्राह्मणे—‘ तूष्णीमुपदधाति ’ (तै० सं०
१-२-७) इति । यस्मादाम्नातो मन्त्रो नास्ति तस्माद्यजुषा मन्त्रेणैते उपधातुं
नार्हति । तयोर्द्विविशेषं विधत्ते दक्षिणां कार्पर्म्यमयीमुत्तरामौदुम्बरीं तस्मादस्या असावु-
त्तरा (तै० सं० १-२-७) इति । यस्माद्द्युलोकरूपौदुम्बरी सुगुत्तरस्यां दिश्यु-
पाहिता तस्माल्लोकेऽप्यसौ द्यौरस्याः पृथिव्या उत्तरोर्ध्वभाविनी । स च दिग्विशेष

आवस्तम्बेन स्पष्टमभिहितः—आज्यस्य पूर्णा कार्पमर्यमयीं दक्षिणेन पुरुषं दध्नः पूर्णा-
मौदुम्बरीमुत्तरेण पुरुषम् (आप० श्रौ० १६-७-९) इति । अग्निर्मूर्धेति कार्प-
मर्यमया उपस्थानं भुवो यज्ञस्येत्यौदुम्बर्याः ॥ २४ ॥ २५ ॥

अपिवा तूष्णीमुपधाय मूर्धन्वतीभ्यामुपतिष्ठते ।
मूर्धन्वतीभ्यामुपधाय यजुर्भ्यामुपतिष्ठत इत्येके-
षाम् ॥ २६ ॥

अथवा तूष्णीं तयोरुपधानम् । मूर्धन्वतीभ्यामुपस्थानमित्येकः पक्षः । अग्निर्मूर्धा,
भुवो यज्ञस्येति द्वाभ्यां कार्पमर्यमयीमौदुम्बरीं चोपधायाऽग्नेस्त्वा, इन्द्रस्य त्वा,
इति यजुर्भ्यामुपस्थानमित्यपरः पक्षः । अथवा तूष्णीमुपधान ऋग्भ्यामुपधाने वा यजु-
र्भ्यामुपतिष्ठत इत्येके शाखिनः परिपठन्ति ॥ २६ ॥

पाशुकस्योत्तरवेदिवद्रुक्मस्योपारि व्याघारणमाह—

रुक्मं व्याघारयति । यथापुरुषम् ॥ (ख० १७) ॥ २७ ॥

पुरुषवद्रुक्मं व्याघारयेत् ॥ २७ ॥

ध्रुवाऽसि धरुणेति स्वयमातृणामभिमृश्याश्वेना-
वघ्राप्य प्रजापतिस्त्वा सादयतु पृथिव्याः पृष्ठे
व्यचस्वतीमिति मध्येऽग्रेरविदुषा ब्राह्मणेन सहोप
दधाति । भूरिति चैतया व्याहृत्या ॥ २८ ॥

ध्रुवाऽसीति स्वयमातृणामालभतेऽश्वेनावघ्राप्याऽऽरूढेनाग्निमविद्वानपि मन्त्रा-
नध्याप्य सह तेनोपधानं, प्रजापतिस्त्वा सादयतु पृथिव्याः पृष्ठ इत्यारभ्य सीदेत्युक्त्वा
भूरित्युपधीयते ।

यद्वा स्वयमातृणाम् तु यद्यपि पुरुषैरनिर्मिता तथाऽपि तस्या इष्टकात्वं मुख्यमित्य-
भिप्रेत्य मुख्याग्विष्टकास्वस्याः प्राथम्यमुच्यते—प्रथमेष्टकोपधीयमाना, (९-२-८)
इत्यादि ब्राह्मणे । अत्राविदुषो ब्राह्मणस्य हस्ते मन्त्रसंस्कृतां स्वयमातृणां दद्यात् ।
ततः स ब्राह्मणोऽध्वर्युश्च मिलित्वा तामुपदध्यातामित्यर्थः ॥ २८ ॥

चित्तिं जुहोमीति स्वयमातृणायां हुत्वाऽनुप्राणिता ॥ २९ ॥

हविः स्वाहा । विश्वकर्मा देवता । चित्तिं जुहोमीति हुत्वाऽऽज्यमुपारि तस्याः प्राणनं
करोति नासिकावातम् ॥ २९ ॥

अविद्वान्ब्राह्मणो वरं ददाति । एकं द्वौ त्रीन्वा ॥ ३० ॥

यः स्वयमविद्वान्सन्निष्टकामुपदधाति स्वयमातृणां स एष आर्तिमाप्तुं समर्थो भवति ।

अतस्तत्परिहारायाध्वर्यवे वरदानं कुर्यात् । वरशब्देन श्रेष्ठत्वादौरुच्यते । त्रीन्द्रावेक-
मिति पक्षा विकल्पिताः ॥ ३० ॥

तेजोऽसि तेजो मे यच्छ पृथिवीं यच्छ पृथिव्यै मा
पाहीति हिरण्येष्टकाम् । पृथिव्युदपुरमन्त्रेण विष्टा
मनुष्यास्ते गोक्षार इति मण्डलेष्टकाम् । भूरसि
भुवनस्य रेत इष्टकाः स्वर्गो लोको मनसा त्वाऽ-
न्वारोहामि सुवरसि सुवनस्य रेत इष्टकाः स्वर्गो
लोको मनसा त्वाऽन्वारोहामीत्यन्वारोहे द्वे उप-
दधाति ॥ ३१ ॥

तेजोऽसि तेजो मे यच्छेति हिरण्येष्टकामुपदधाति । अनियतदेशाद्द्रव्येष्टकानामप्यु-
परि मृन्मय्य उपधीयन्ते द्रव्येष्टकाश्चावटे । मृन्मयीनामेव संख्यापूर्णं स्यादापस्तम्बे ।
तदाहैष द्विशतः प्रस्तार इति । यत्प्राचीनमैष्टकाद्यजुः क्रियत इति लिङ्गाच्च । पृथि-
व्युदपुरमन्त्रेणेति मण्डलेष्टकाम् । मन्त्रेणैवास्य मण्डलेष्टकात्वम् । बौधायनीयस्य तु
मण्डलं मण्डलेष्टकायामालिख्यते । ऋषभमृषभेष्टकायामिषुं विकर्ण्यमिति । आपस्त-
म्बस्य तु अनिमित्तानीष्टकानामधेयानीति पक्षः । यथाऽऽत्मेष्टकामिति । भूरसीत्यन्वारोहे
द्वे आक्रमणं प्रतीष्टकायाः समीप उपधीयेते ॥ ३१ ॥

काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्तीति द्वाभ्यां दूर्वास्तम्ब-
सलोष्टमप्रच्छिन्नाग्रं यथाऽस्य स्वयमातृणामग्रं
प्राप्नुयात् ॥ ३२ ॥

दूर्वास्तम्बमूलं तत्सह लोष्टेन हरितमप्रच्छिन्नाग्रं—काण्डात्काण्डात्—इति द्वाभ्या-
मृग्भ्यामुपहितस्य यथा स्वयमातृणामग्रं प्राप्नोति तथोपदधाति ॥ ३२ ॥

हिरण्यशकलौ प्रवाहुगिष्टकायामध्यूह्य यास्ते अग्ने
सूर्ये रुच इति द्वाभ्यां वामभृतम् ॥ ३३ ॥

प्रवाहुक् समम् । इष्टकायां तुल्यदेशे हिरण्यशकलौ स्थापयित्वा यास्त अग्ने सूर्ये रुच
इति द्वाभ्यां वामभृतं स्थापयति ॥ ३३ ॥

विराड्ज्योतिरधारयदिति तिस्रो रेतःसिचः ॥ ३४ ॥

रेतःसिचस्तिस्त्र उपदध्यादिति शेषः । त्रिभिर्मन्त्रैरिति वैखानसः ॥ ३४ ॥

द्वे एके समामनन्ति ॥ ३५ ॥

एके शाखिनः समामनन्ति, अदितो द्वे ॥ ३५ ॥

ताः प्रथमायां चित्यां नून उपदध्यात् । मध्यमायां
विषयसः । प्रथमायामुत्तमायां च स्थविरस्य ॥ ३६ ॥

तासां तु विधिः—प्रथमायां द्वे चित्यां तरुणस्य तस्य तृतीया नास्ति । मध्यमायां
चित्यां मध्यमवयसस्तिस्त्रोऽपि प्रथमायां चित्यामेकां पञ्चम्यामेका स्वराडिति
स्थविरस्य । रेत एवास्य सित्तमाभ्यामुभयतः परिगृह्णाति, इति द्यावापृथिवीसंस्त-
वात् । एकतरां त्वापस्तम्बेनोक्तम्—अन्यतरामुपदध्यादद्वेप्यस्य । यजुषेमां चामूं
चोपदधाति । मनसा मध्यमाम्, (आप० श्रौ० १६-७-२०) इति । द्वेप्यस्योप-
दधातीति प्रतिषेधार्थम् । यजुषा पृथिवीं च द्यां चोपदधाति । उपांशु प्रथमतृतीययो-
र्विधिः । तयोः पृथिवीद्युलोकसंस्तवात् । मध्यमा द्वितीया, तां मनसोपदधाति—सन्नाड-
ज्योतिरिति यजुषैव ॥ ३६ ॥

बृहस्पतिस्त्वा सादयतु पृथिव्याः पृष्ठे ज्योतिष्म-
तीमिति विश्वज्योतिषम् । अग्नेर्यान्यसि देवाना-
मग्नेर्यान्यसीति द्वे संयान्यौ । मधुश्च माधवश्चेति
द्वे ऋतव्ये । समानतया देवते भवतः ॥ ३७ ॥

विश्वज्योतिः—बृहस्पतिस्त्वा सादयत्विति या प्रणीता । अग्नेर्यान्यसीति संयान्यौ,
मधुश्च माधवश्चेति द्वे ऋतव्ये, समानतया देवते ॥ ३७ ॥

सर्वास्वृतव्यास्ववक्त्रामुपदधाति ॥ ३८ ॥

सर्वासु ऋतव्यासु, उपधाया द्वे पश्चादवक्त्रां तयोरुपर्युपदधाति । अवकासु सादयतीत्येके
(आप० श्रौ०-१६-७-२२) इत्यापस्तम्बः ॥ ३८ ॥

धर्मेष्टकामुपदधाति । तस्याः प्रवर्ग्ये मन्त्र
आम्नातः ॥ ३९ ॥

धर्मेष्टका तूपभेयोदस्य शुष्माद्भानुरिति प्रवर्ग्यपरिपठितो मन्त्रः ॥ ३९ ॥

अषाढाऽसीत्युपरिष्ठाक्षमाणमषाढां द्वेप्यस्याध-
स्ताक्षमाणं यास्ते अग्न आर्द्रा योनयो याः
कुलायिनीः । ये ते अग्न इन्द्रवो या उ नाभयः ।
यास्ते अग्ने तनुव ऊर्जो नाग्न ताभिस्त्वमुभयीभिः
संविदानः । इह प्रजानां तन्वा निषीदेति कुला-
यिनीम् ॥ ४० ॥

उक्तया सह कृतां द्वाभ्यामुपदधात्यषाढाम् । अषाढाऽसीति मध्येऽग्रेरुयालिखितां
मध्य इति । यथा व्यालिखितोपरिष्ठाद्भवति तथोपदधाति । तथा चोक्तं ब्राह्मणे—यं

कामयेत वसीयान्भवेदिति । उपरिष्ठाङ्ग्यालिखिता यथा भवति तथोपदधाति । यं कामयेत पापीयान्भवेदित्यधस्तात्तस्योपधेयेति ङ्यालिखिता प्रतिषेधार्थम् । कुलायिनी—
यास्ते अग्न आर्द्रा योनयो या इति च प्रवर्ग्यपरिपठितौ मन्त्रौ ॥ ४० ॥

मधु वाता ऋतायत इति तिसृभिर्दग्ना मधुमिश्रेण
कूर्ममभ्यनक्ति ॥ (ख० १८) ॥ ४१ ॥

भवन्तु न इत्यन्तः । तिसृभिरभ्यङ्गो दध्ना मधुमिश्रेण कूर्मस्य ॥ ४१ ॥

अपां गम्भीरं गच्छ मा त्वा सूर्यः परीताप्सीन्मो
अग्निर्वैश्वानरः । अघोरः प्रजा अभि विपश्यानु
त्वा दिव्या वृष्टिः सचताम् ॥ स५सर्प त्रीन्समुद्रान्
न्स्वसलिलाग्याल्लोकानपांपतिर्वृषभ इष्टकानाम् ।
तत्र गच्छ यत्र पूर्वे परेताः पुरीषं वसानः स्वां
योनिं यथायथमित्यभिमन्त्र्य मही द्यौः पृथिवी
च नश्चतस्र आशा इति द्वाभ्यां पुरस्तात्प्रत्यश्वं
जीवन्तं प्राङ्मुख उपदधाति ॥ अवकाभिः परी-
त५त्य(रितत्य) जालेनावच्छाद्य शङ्कुभिः परिणि-
हन्ति ॥ ४२ ॥

अपां गम्भीरं गच्छेत्युपहितस्याभिमन्त्रणं विधाय मही द्यौश्चतस्र आशा इति
द्वाभ्यामृग्भ्यामुपदधाति कूर्मं पुरस्तात्स्वयमातृणायाः प्रत्यङ्मुखं जीवन्तं प्राङ्मुखः
कर्ता । आपस्तम्बसूत्रे चतस्र आशा इति वेति विकल्पेनोपदधाति, अवकाभिर्वेष्टितं
परिगतेन जालेन प्रच्छाद्यते शङ्कुभिश्च निहन्यते यथोपहितो न चलति । उपधेयस्य
कूर्मस्य जीवनोपेतत्वगुणं ब्राह्मणे विधत्ते—श्मशानं वा एतत्क्रियते (तै० सं० ९-२-
८) इत्यादि मृतानां पशूनामश्ववृषभवृष्णिवस्तानां शिरांस्युपधेयानी युपरिष्ठाद्वक्ष्यति ।
तदेतत्स्थानं श्मशानमेव कृतं भवति । जीवत्कूर्मोपधानेनायं यजमानोऽश्मशानचिद्भवति ।
किंच यः कूर्मोऽस्ति स एष वास्तव्यो निवासयोग्यः कूर्मपृष्ठे भूमेरवस्थितत्वात् । ततोऽपि
कूर्मोपधानमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

यच्चिद्धि त्वं गृहे गृह उलूखलक युज्यसे । इह
धुमत्तम वद जयतामिव दुन्दुभिरिति दक्षिणस्या५
श्रोण्यामुलूखलं मुसलं प्रयुनक्ति ॥ ४३ ॥

दक्षिणस्यां श्रोण्यामासादयन्त्युलूखलं मुसलं मन्त्रेण द्रव्यवृथक्त्वादावृत्तिः ॥ ४३ ॥

७ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

६१

औदुम्बरं प्रादेशमात्रं चतुःस्रत्तयुल्लूखलमपरिमितं
मुसलं भवति ॥ ४४ ॥

उदुम्बरस्यावयव औदुम्बरस्तं प्रादेशमात्रप्रमाणमुल्लूखलमपरिमितं मुसलं तदौदु-
म्बरम् । उल्लूखलस्य प्रकृतिद्रव्यं विधत्ते—औदुम्बरं भवति (तै० सं० ९-२-८)
इत्यादि ॥ ४४ ॥

उत स्म ते वनस्पते वातो विवात्यग्रमित् । अथो
इन्द्राय पातवे सुनु सोममुल्लूखलेति सर्वौषधस्य
पूरयित्वाऽवहन्ति ॥ ४५ ॥

सप्त ग्राम्याः सप्ताऽऽरण्या ओषधयस्ताभिः पूरयित्वा तूष्णीमुत स्म त इति मन्त्रेणा-
वहननम् । सुनु सोममुल्लूखलेति मन्त्रलिङ्गात् ॥ ४५ ॥

देशविशेषमाह—

तद्विष्णोः परमं पदमिति मध्येऽग्नेरुल्लूखलं मुसलमु-
पदधाति विष्णोः कर्माणि पश्यतोति वा मुसलम् ॥ ४६ ॥

मध्यत उपदधाति (तै० सं० ९-२-८) इत्यादिब्राह्मणम् । अग्नेर्मध्य उपदधा-
त्युल्लूखलं मुसलं द्रव्यपृथक्त्वादभ्यावर्तते, इति न्यायादेकमन्त्रपक्षेऽपि । मन्त्रद्वयपक्षे
तु तद्विष्णोरित्युल्लूखलं, विष्णोः कर्माणीति मुसलं चोपदध्यात् ॥ ४६ ॥

दिवो वा विष्णविति शूर्पम् ॥ ४७ ॥

दिवो वा विष्णवित्याशीःपदयर्चा शूर्पं, सव्यादित्येवमन्तया ॥ ४७ ॥

उपधेयाया उखायाः सिकतापूरणं चाऽऽह—

सिकताभिरुखां पूरयति ॥ ४८ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ४८ ॥

दध्ना मधुना घृतेन वा ॥ ४९ ॥

पूरयतीत्यनुवर्तते । स्यूता देवोभिरित्युखां पूरयति घृतेन मधुना सिकताभिर्वा सर्वैर्वा ।
घृतेन संसृज्य पूरयति न रिक्ताया अवक्षेपप्रतिषेधो बहिरपि शुग्नि(विशु)द्धा भवति,
इत्यापस्तम्बेनोक्तत्वात् । पूरणोत्तरकालं पय आनयत्यस्याः संनिवापे तु कृते पूरणमेके
परिपठन्ति । अतः क्रमः ॥ ४९ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पूरणं प्रशंसति—

यं कामयेत क्षोधुकस्यादित्यूनां तस्योपदध्यात् ।

यं कामयेतानुदस्यदन्नमद्यादिति पूर्णां तस्योप

दध्यात् ॥ ५० ॥

सिकताभिः पूरिताया ईषन्न्यूनाया उखाया उपधाने सति क्षोधुकोऽन्नरहितः
क्षुधाशीलो भवति । सोऽयं व्यतिरेकः । सिकतापूर्णाया उपधाने त्वनुपदस्यदेवाक्षीय-
माणमेवाह्नमस्ति । सोऽयमन्वयः ॥ ५० ॥

स्यूता देवेभिरमृतेनाऽऽगा उखाँ स्वसारमाधिवेदि
मस्थात् । सत्यं पूर्वैर्ऋषिभिश्चाकु(कृ)पानो(णो)ऽग्निः
प्रविद्वानिह तत्करोत्वित्युखामादाय ध्रुवाऽसि पृ-
थिवीति च ॥ पृथिवी पृथिव्या५ सीद माता
मातरि माता स्योना स्योनायां क्रतुर्देवानां महि-
मानमीमहेऽग्नि५ सधस्थे सदनेषु सुक्रतुः । वैश्वा-
नरं ब्रह्मणा विश्वव्यचस५ सो(स्तो)मस्य धामं
नि मन्नि)हितं पुरीष्यम् । समिद्धमग्नि५ समिधा
समिध्यसेऽग्नि५ सधस्थे सदनेष्वच्युतम् ॥ वैश्वा-
नरं ब्रह्मणा विश्वव्यचस५ स्तोमस्य धाम नि
(न्नि)दधे पुरीष्यम् । न्ययुर्मात्रया कवयो वयो-
धसोऽग्नि५ सधस्थे सदनेष्वहुतम् ॥ वैश्वानरं
ब्रह्मणा विश्वव्यचस५ स्तोमस्य धाम प(न्प)व-
नमात्हतम् ॥ ध्रुवाऽसि पृथिवी तया देवतयाऽ-
ङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेति मध्येऽग्नेरुखामुपदधाति ॥ ५१ ॥

उपदधाति स्थापयति ॥ ५१ ॥

उपरिष्ठादुलूखलस्येत्येकेषाम् ॥ ५२ ॥

पृथिवी पृथिव्या५ सीदेति वोलूखलस्योपर्युखामुपदधाति वाजसनेयिब्राह्मणम् ॥ ५२ ॥

अग्ने युक्ष्वा हि ये तवेति युक्तवतीभ्याम् ॥ (ख० १९) ॥

उखायामेकाहुतिं जुहोति ॥ ५३ ॥

उपाहितायामुखायां होमः । अग्निर्देवता ॥ ५३ ॥

पुरुषशिरसः प्राणेषु हिरण्यश्लकान्प्रत्यस्यति ।
ऋचे त्वेति दक्षिणेऽक्षिकटे । रुचे त्वेत्युत्तरे भासे-
ति दक्षिणस्यां नासिकायां ज्योतिषे त्वेत्युत्तर-
स्यामभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमित्या-
स्येऽग्निज्योतिषा ज्योतिष्मानिति दक्षिणे कर्णे
रुक्मो वर्चसा वर्चस्वानित्युत्तरे ॥ ५४ ॥

तस्य पुरुषशीर्षस्याऽऽस्यादिच्छिद्रेषु हिरण्यशकलप्रक्षेपं वक्ति श्रुतिः—‘प्राणेषु हिरण्य-
शल्कान्प्रत्यस्यति’ (तै० सं० १-२-९) इत्यादि । प्राणसंचारस्थानेष्वस्यादिषु
हिरण्यशकलान्प्रक्षिपेत् । एवमापस्तम्बादिषु द्रष्टव्यम् ॥ ५४ ॥

समित्स्त्रवन्ति सरितो न धेना इति श्रुतातङ्क्येन
दध्ना मधुमिश्रेण पुरुषशिरः पूरयित्वा सहस्रधा
असि सहस्राय त्वेत्यादायाऽऽदित्यं गर्भं पयसा
समञ्जान्नित्युखायामुत्तानं प्राक्चुबुकमुपदधाति ॥ ५५ ॥

आसामित्यन्तः । अहं मध्वयोऽसानि (१-२-९) इति मधुरसभोगयोग्यो
भवानीत्यनेनाभिप्रायेणैतत्पुरुषशिरो मधुयुक्तेन दध्ना पूरयेत् । अत्र द्विविधं दधि ।
तत्रैकं रजतप्रक्षेपादिना स्वयमेव घनीभवति । अन्यत्तु पक्वक्षीरादातञ्चनेन निष्पद्यते ।
तत्र क्षीरातञ्चनाभ्यां निष्पन्नं यागयोग्यम् । तस्मात्तादृशेनैव पूरयेत् । सर्वेषां पशुशि-
रसां चाश्वादीनां हिरण्यशकलप्रक्षेपः पुरुषशिरोवत्पूरणं तद्वदेवेति वाजसनेयिनः परि-
पठन्ति । सहस्रधा इति पुरुषशिरो गृहीत्वाऽऽदित्यं गर्भं पयसेत्युखायामुपदधाति, यथा
पुरस्ताद्धनुर्भवति प्राचीनं पुरस्ताच्चुबुकमिति व्याख्यातमुत्तानम् । प्राङ्मुखः कर्ता
उपदधातीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

उदु त्वं चित्रमिति सौर्यर्चाभ्यामक्षिकटयोरभिजुहोति ॥ ५६ ॥

सौर्यर्चाभ्यां होमः सूर्यो देवता । यद्वा—चित्रमिति दक्षिणेऽक्षिकटे, आ प्राद्यावा
पृथिवी इति सव्ये जुहोति ॥ ५६ ॥

पशुशीर्षाण्युपदधाति ॥ ५७ ॥

पशुशिरसामुपधानं करोति ॥ ५७ ॥

यं कामयेतापशुः स्यादिति विषूचीनानि तस्योप-
दध्यात् । यं कामयेत पशुमान्स्यादिति समीची-
नानि तस्योपदध्यात् । यं कामयेत कनीयोऽस्या-
न्नं स्यादिति संतरां तस्य पशुशीर्षाण्युपदध्यात् ॥
यं कामयेत समावदस्यान्नं स्यादित्यभितस्तस्य
स्वयमातृणामुपदध्यात् । यं कामयेत भूयोऽस्या-
न्नं स्यादित्यन्तेषु तस्य व्युदुहोपदध्यात् ॥ ५८ ॥

यं कामयेतापशुर्भवेदिति विषूचीनानि पराङ्मुखाणि । पुरुषशिरसः प्रतिषेधोऽयं न
विधिः । विषूचोऽस्य पशवः, सर्वेऽश्वादयः पलायन्ते, समीचीनानि अपराङ्मुखाणि ।
पुरुषशिरस इति विधिः प्रशस्यते । समीचो यजमानसमीपेऽश्वादयः पशव आयान्ति,

(अतः) पशुमान्भवति । यजमानसमीप एव दधाति । एवमुत्तरत्र यं कामयेतालप-
मस्यान्नं स्यादिति संतरां संगतान्तरामुखायामेव पशुशीर्षाण्युपधेयानीति प्रतिषेधार्थमुच्यते ।
समानवत्समानाधिकं न न्यूनं संवत्सरप्रक्रान्तं मध्यतस्तस्याग्नेरुपदध्यात् । चतसृष्वपि दिक्षु ।
यं कामयेत बह्वन्नं स्यादित्यन्तेषु तस्य चतुर्दिशमप्यग्नेर्विदुह्य मृत्तिकामपनीयोपधानं कर्त-
व्यम् । दिगन्तेष्वन्ततः । तस्माद्बह्वन्नं स्यात्ततोऽन्नं लभ्यते भूयो बह्वन्नं भवति ॥ ९८ ॥

वातस्य ध्राजिमिति पुरस्तात्प्रतीचीनमश्वस्योपदधा-
ति । अजस्रमिन्दुमिति पश्चात्प्राचीनमृषभस्य । व-
रूत्रिं त्वष्टुरिति दक्षिणत उदीचीनं वृष्णे रुत्तरतो वा
दक्षिणं यो अग्निरग्नेरित्युत्तरतो दक्षिणं वस्तस्य
दक्षिणतो वोदीचीनं तान्युत्सर्गैरव्यवायन्प्रदक्षि-
णमनु परिक्रामन्प्रतिदिशमुपतिष्ठते ॥ (ख० २०) ॥
इमं मा हिंसीद्विषादमिति पुरुषस्य । इमं मा हिं-
सीरेकशफमित्यश्वस्य । इमं स मुद्रमित्यृषभस्य ।
इमामूर्णायुमिति वृष्णेः । अजा ह्यग्नेरिति वस्तस्य
॥ ५९ ॥

वातस्य ध्राजिमिति पुरस्तादग्नेः प्रतीचीनं प्रत्यङ्मुखः पुरुषशिरोभिमुखमश्वशिर
उपदधाति । अजस्रमिन्दुमिति पश्चादग्नेः प्राङ्मुखः पुरुषशिरोभिमुखमृषभस्य शिर उप-
दधाति । वरूत्रिं त्वष्टुरिति दक्षिणत उदीचीनं उदङ्मुखः पुरुषशिरो[भि.]मुखं
वृष्णेः शिर उपदधाति । यो अग्निरग्नेरित्युत्तरतोऽग्नेर्दक्षिणामुखः पुरुषशिरोभिमुखं
वस्तस्य शिर उपदधाति । तान्युपतिष्ठन्ते शिरांसि, अव्यवायेनान्तरं तेषामगच्छन् । उत्स-
र्गैर्ग्रास्याणां पशूनाम्, आरण्यास्तु तद्रूपा मयुप्रभृतयस्तेषामश्वमेवे वक्ष्यति । इमं मा
हिंसीद्विषादमिति पुरुषशिरस उपस्थाने । इमं मा हिंसीरेकशफमित्यश्वस्य, इमं
समुद्रमित्यृषभस्य, इमामूर्णायुमिति वृष्णेः, अजा ह्यग्न इति वस्तस्य ॥ ५९ ॥

अथ यदि वायव्यस्य शिरो भवति ॥ ६० ॥

मुख्यस्थाने सर्वैरुपधाय सर्वैरुत्सर्गैरुपतिष्ठते ॥ ६१ ॥

यदि वायव्यस्य शिरः स्यात्सर्वेषां स्थाने कृतं, मुख्यस्य स्थाने पुरुषशिरसः सर्वेषा-
मुपधानमन्त्रैरुपधाय, उखायाम्—आदित्यं गर्भं वातस्य ध्राजिमजस्रमिन्दुं वरूत्रिं
त्वष्टुः, यो अग्निरग्नेरित्येतैः सर्वैरुपधाय चित्रं देवानामित्यक्षिकटयोर्हुत्वा सर्वेषामुत्स-
र्गैरुपस्थानं भवतीति भावः ॥ ६० ॥ ६१ ॥

अपिवा तस्य तस्य स्थान उपधाय तस्य तस्यो-
त्सर्गेणोपतिष्ठते ॥ ६२ ॥

अथवा पुरुषशिरःस्थान उपधायाधर्चाभ्यां हुत्वा तस्यैवोत्सर्गेणोपस्थानम् । एव-
मश्वादिहोमवर्जमुपधानं कृत्वोत्सर्गेणोपस्थानं भवतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

नमो अस्तु सर्पेभ्य इत्येतेषामेकेनोत्तरेऽश्वे सर्प-
शिर उपदधाति । विषूचीनं पशुशिरोभिः ॥ ६३ ॥

नमो अस्तु सर्पेभ्य इत्येकया वा सर्पशिरस उपधानं भवति । अत्रैकमन्त्राणि कर्मा-
णीति न्यायात् । विषूचीनं, न पशुशिरसोऽभिमुखम् ॥ ६३ ॥

अपिवा यजुरेव वदेन्नोपदध्यात् ॥ ६४ ॥

अथवा—ऋचमेव ब्रूयात् । न चातुःस्वर्येण जपति, इत्यनूक्तत्वान्नोपदध्यात्सर्प-
शिरः । 'अथो खलूपधेयमेव यदुपदधाति' (तै० सं० १-२-९) इति पुनर्वच-
नात् । प्राकृतेऽग्नौ नित्यम् । एकविधादिषु गुणविकारेषु च 'यद्यजुर्वदति तेन शान्तम्'
(१-२-९) इति । सूत्रकारस्य त्वेवंविधेषु यदर्थवादे फलमुद्दिश्य तत्कामस्य सह-
विधिः । सदीप्तिः शान्तिरिति फलम् ॥ ६४ ॥

मा छन्दस्तपृथिव्यग्निर्देवता तेनर्षिणा तेन
ब्रह्मणा तथा देवतयाऽङ्गिरस्वदध्रुवा सीद ।
प्रमा छन्दस्तदन्तरिक्षं वातो देवता । प्रतिमा
छन्दस्तद्यौः सूर्यो देवता । अस्मीविश्छन्दस्त-
दिशः सोमो देवता । विराट्छन्दस्तच्चक्षुः पूषा
देवता । गायत्री छन्दस्तदजा बृहस्पतिर्देवता ।
त्रिष्टुप्छन्दस्तद्विरण्यमिन्द्रो देवता । जगती
छन्दस्तद्वैः प्रजापतिर्देवता । अनुष्टुप्छन्दस्तद्वा-
ग्वरुणो देवता । उष्णिहा छन्दस्तदायुर्मित्रो
देवता । पङ्क्तिश्छन्दस्तक्वपिः पर्जन्यो देवता ।
बृहती छन्दस्तदश्वः परमेष्ठी देवता तेन-
र्षिणा तेन ब्रह्मणा तथा देवतयाऽङ्गिरस्वदध्रुवा
सीदेति द्वादशभिस्त्रिभ्यावर्तयन्षट्त्रिंशता पुर-
स्तात्प्रतीचीं पुरुषाकृतिं चितिं चिनोति ॥ ६५ ॥

मा छन्द इत्येवमादिभिर्द्वादशेष्टकास्त्रिभ्यासमुपदधाति, प्रत्यगपवर्गम् । षट्त्रिंश-
दिष्टकाः प्रतीचीमिति च वैखानसे वचनात् ॥ ६५ ॥

पुरुषशिरोऽस्याः शिरो भवति ॥ ६६ ॥

यथा पुरुषस्याऽऽकृतिः सर्वाभिर्जायते तथा करोति । पुरुषशिरश्च यथास्थाने भवति प्राक्पाद उत्तान ऊर्ध्वहस्तश्च क्रियत इति भाष्यकृत् ॥ ६६ ॥

तामुपधाय सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्र-
पादिति पुरुषेण नारायणेनोपतिष्ठते ॥ (ख०२१) ॥ ६७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्र एकादशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥
सहस्रशीर्षा पुरुष इति तां यजमान उपतिष्ठते, प्रत्यङ्मुखः ॥ ६७ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रि-
कायामेकादशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥

=====

अथैकादशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

अपस्या उपदधाति । अपां त्वेमन्त्सादयामीति
पञ्च पुरस्तात्प्रतीचीः । अर्णवे सद्ने सीदेति पञ्च
दक्षिणत उदीचीः । अपां त्वा सद्ने सादयामीति
पञ्च पश्चात्प्राचीः । गायत्री छन्द इति पञ्चोत्त-
रतो दक्षिणाः ॥ १ ॥

अब्लिङ्गतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अपस्याः । ताश्चोपदध्यायत् । अपस्याः—अपां
त्वेमन्त्सादयामीति विंशतिः । पञ्च पुरस्तादग्नेः प्रत्यगपवर्गाः । पञ्च दक्षिणतोऽग्नेरुत्त-
रापवर्गाः—अर्णवे सद्ने सीदेति । अपां त्वा सद्ने सादयामीति पञ्च प्रागपवर्गाः
पश्चादग्नेः । गायत्री छन्द इत्युत्तरतोऽग्नेर्दक्षिणापवर्गाः । पक्षयोः पुच्छे चार्णवे सदन
इत्येवमाद्याः ॥ १ ॥

ये यज्ञं समगृभ्णन्देवा देवेभ्यः परि । तान्गायत्री
नयन्तु प्रजानती स्वर्गे लोके अमृतं दुहाना । ये
ज्योतींषि संदधति स्वरारोहन्तो अमृतस्य
लोकम् । ते यन्तु प्रजानन्तो यज्ञं विदानाः सुकृ-
तस्य लोके । ये पशवो मेध्यासो यज्ञस्य योनि-
मभि संबभूवुः । तान्ददन्ते कवयो विपश्चितो यज्ञं
विदानाः सुकृतस्य लोके । यः पन्था विततो

देवयानश्छन्दोभिर्विगृहीतं एति । तेनातिष्ठादेव-
मन्तरिक्षं यज्ञं गृहीत्वा सुकृतस्य लोकम् । यो
यज्ञः सहस्रधारो द्यावापृथिव्योरधि निर्मितः ।
तेनैतु यजमानः स्वस्त्या दिवोऽधि पृष्ठमस्थादिति
पञ्च हिरण्येष्टकाश्चतस्रः प्रतिदिशमेकां मध्ये ॥ २ ॥

ये यज्ञमिति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं हिरण्येष्टकामुपदधाति । एकां मध्ये ॥ २ ॥

आयवे स्वाहा योष्कृते स्वाहा योष्यत्वने स्वाहा
विष्णवे स्वाहा बृहस्पतये स्वाहेति पञ्च हिरण्येष्ट-
काश्चतस्रः प्रतिदिशमेकां मध्ये । त्रिवृत्ते अग्ने
शिरस्तन्मे अग्ने शिरः पञ्चदशौ ते अग्ने बाहू तौ
मे अग्ने बाहू सप्तदशस्ते अग्र आत्मा स मे अग्र
आत्मैकविंशौ ते अग्र ऊरू तौ मे अग्र ऊरू
त्रिणवौ ते अग्नेऽष्टीवन्तौ तौ मे अग्नेऽष्टीवन्तौ
त्रयस्त्रिंशं ते अग्ने प्रतिष्ठानं तन्मे अग्ने प्रतिष्ठान-
मित्येताः शिरसि पक्षात्पुच्छेषु श्रोण्योरक्षयो-
रुपदधाति । त्रिवृत्ते अग्ने शिरस्तेन माऽभिपाहि
पञ्चदशौ ते अग्ने बाहू ताभ्यां माऽभिपाहि
सप्तदशस्ते अग्र आत्मा तेन माऽभिपाहोक्वि-
ंशौ ते अग्र ऊरू ताभ्यां माऽभिपाहित्रिणवौ
ते अग्नेऽष्टीवन्तौ ताभ्यां माऽभिपाहि त्रयस्त्रिंशं
ते अग्ने प्रतिष्ठानं तेन माऽभिपाहीत्युपहिता यज-
मानोऽनुमन्त्रयते ॥ (ख० २२) ॥ ३ ॥

आयवे स्वाहेति पञ्चानां हिरण्येष्टकानां यथावकाशमुपधानं भवति । त्रिवृत्ते अग्ने
इत्येताः पञ्च मृदिष्टकाः शिरसि वा यथावकाशमित्येकेषां मतम् । उपहितानामिष्टकानां
त्रिवृत्त इत्यनुमन्त्रणं यजमानस्य ॥ ३ ॥

अद्भ्यः संभूतः पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्मणः समवर्त-
ताधि । तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति तत्पुरुषस्य विश्वमाजा-
नमग्र इत्येतामुपधायर्तसदासि सत्यसदासि तेजःसदासि
वर्चःसदासि यज्ञःसदासि गृणानाऽसि । धामासि धाम्यै
त्वा धामभ्यस्त्वा धामसु सीद । सनिरासि सन्यै वा सने-

यम् । वित्तिरसि वित्त्यै त्वा विदेयम् । शक्तिरसि शक्त्यै त्वा
 शकेयम् । भूतिरसि भूत्यै त्वा भूयासम् । कर्मासि कर्मणे
 त्वा क्रियासम् । गूर्दोऽसि गूर्दाय त्वा गूर्देभ्यस्त्वा गूर्दे
 सीद । क्षत्रं पाहि क्षत्रं पिन्व क्षत्रं जिन्व क्षत्रं यच्छ
 क्षत्रं दृ५ह क्षत्रमसि क्षत्र य त्वा क्षत्रेभ्यस्त्वा क्षत्रे
 सीद । विश्वेषु त्वा पार्थिवेषु सादयामि । विश्वेषु
 त्वाऽन्तरिक्षेषु सादयामि । विश्वेषु त्वा दिव्येषु साद-
 यामि । विश्वेषु त्वा देवेषु सादयामि । विश्वासु त्वाऽप्सु
 सादयामि । विश्वासु त्वौपधीषु सादयामि । विश्वेषु
 त्वा वनस्पतिषु सादयामि । विश्वासु त्वा दिक्षु साद-
 यामि । दिवि सीद । स्वर्जिदसि पृतनाजिदसि भूरि-
 जिदस्यभिजिदसि विश्वजिदसि सर्वजिदसि सत्राजि-
 दसि धनजिदसि भ्राडसि विभ्राडसि प्रभ्राडसि ।
 सपत्नहनं त्वा वज्र५ सादयामि । आभिमातिहनं त्वा
 वज्र५ सादयामि । अरातिहनं त्वा वज्र५ सादयामि ।
 यातुहनं त्वा वज्र५ सादयामि । पिशाचहनं त्वा वज्र५
 सादयामि । रक्षोहणं त्वा वज्र५ सादयामि । शत्रुहणम-
 मित्रहणं भ्रातृव्यहणमसुरहणं त्वेन्द्रं वज्र५ सादयामि ।
 उद्ददस्युदितिरस्युद्यत्यस्याक्रममाणाऽस्याक्रामन्त्यस्याक्रा-
 न्तिरसि संक्रममाणाऽसि संक्रामन्त्यसि संक्रान्तिरसि
 स्वर्ग्याऽसि स्वरसि । इषि सीदोर्जि सीद भगे सीद
 द्रविणे सीद सुभूते सीद पृथिव्या यज्ञिये सीद विष्णोः
 पृष्ठे सीदेडायाः पदे सीद घृतवति सीद पिन्वमाने
 सीद । संवत्सरे सीद परिवत्सरे सीदेदा(डा)वत्सरे सी-
 देदुवत्सरे सीदेद्रत्सरे सीद वत्सरे सीद । एकस्याँ सीद
 दशसु सीद शते सीद सहस्रे सीदायुते सीद नियुते
 सीद प्रयुते सीदार्बुदे सीद न्यर्बुदे सीद समुद्रे सीद
 मध्ये सीद पद्मे सीदान्ते सीद परार्धे सीद । पिन्वमा-
 नाऽसि पिन्वमानाय त्वा पिन्वमानेभ्यस्त्वा पिन्वमाने
 सीद । ऋतमस्यृताय त्वर्तेभ्यस्त्वर्ते सीद । सत्यमसि
 सत्याय त्वा सत्येभ्यस्त्वा सत्ये सीद । संधिरसि

संधये त्वा संधिभ्यस्त्वा संधिषु सीद । स०श्लिङ्गसि
स०श्लिषे त्वा स०श्लिङ्गभ्यस्त्वा स०श्लिङ्गसु सीद ।
संपदसि संपदे त्वा संपदभ्यस्त्वा संपदसु सीदेत्येताभ्या-
मनुवाकाभ्यामृषीष्टका उपदधाति ॥ ४ ॥

मृदिष्टका यथावकाशम्—अद्भ्यः संभूत इति च । ऋतसदसीति सप्त, सनिरसीति
षष्ठ, गूर्द इति षष्ठः । क्षत्रं पाहीति षट् । विश्वेषु त्वा पार्थिवेषु सादयामीति दिवि
सीदेत्येवमन्ता दश । स्वर्विदसीत्येवमाद्याः प्रभ्राडसीत्येवमन्ता एकादश । सपत्नहनमि-
त्याद्या वज्राः सप्त । उद्भदसीत्येकादश । इषि सीदेति दश । संवत्सरे सीदेति षट् संव-
त्सराः । एकस्या५ सीदेति चर्दश । पिन्वमानाऽसीति षट् संपदन्ताः । ये तु सादनं न
प्रवदन्ति ते अनुवाकाः शाखान्तरे । ये तु सादनं प्रवदन्ति तेषामनुवाकपरिमाणं
नोक्तम् । सर्वा एता ऋषीष्टका इत्युच्यन्ते । केचित्त्वाहुः—अनुवाका एष ऋषीष्टका
इति । प्रथमचित्त्वार्थास्त्वेते तस्य मन्त्राणां मध्य आम्नानात् । प्रथमस्य त्वग्ने ऋषी-
ष्टका उपधाय लोकंष्टणाः । त एव प्राणभृतो गणप्रभृतय इति । न च गणभेदो युक्तः,
बौधायनमतान्मन्त्रलिङ्गाच्च यदेकधोपदध्यात्, इति । केचित्तु द्विप्रस्तारे प्रथमेऽप्यग्नौ
प्राणभृदादीनामुपधानं कृत्वा, ऋषभस्य च पुरीषान्तं पोषधानं कुर्वन्ति । पुरीषान्ता
चितिरिति वचनात् । पश्चाच्च द्वितीयां चितिम् । तस्मिन्नेव प्रस्तारे पुरीषान्तां कुर्या-
दिति । एवं तु सूत्रकाराभिप्रायः । द्विसहस्रे द्विप्रस्ताराश्चितयो भवन्तीति न साहस्रे ।
केचित्तु ऋषीष्टकाः परित्यज्याधिकाविधिरनित्य इति । अयं पुरो भुव इत्येव कुर्वन्ति
प्रथमेऽप्यग्नौ । तथाऽपि गणभेदो जायत एवातो द्वितीये तृतीये वाऽग्नौ प्राणभृदादीना-
मुपयोगः । प्रथमायां चित्यामेव सूत्रकारेणाऽऽम्नानात् ॥ ४ ॥

अयं पुरो भुव इति पञ्चाशतं प्राणभृतः । दश
दश प्रतिदिशमक्षण्या दश । मध्ये बाह्यां बाह्यामुप-
धायान्तरामन्तरामुपदधाति ॥ ५ ॥

प्राणभृतः, अयं पुरो भुव इति पञ्चाशतमुपदधाति । दश दश तु प्रतिदिशमक्षण्या
वक्रमुपदधाति । दश मध्ये ता अक्षण्या, अग्नेरभ्यन्तरमुपधाय बाह्याः पश्चादुप-
दधाति । यद्वा—एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानमाह—प्राणभृतमुपदधाति (तै० सं० १-
२-१०) इत्यादि सामान्येन विहितं पुनर्विशेषाकारेण विधत्ते—अयं पुरो भुव इति
पुरस्तादुपदधाति प्राणमेवैताभिर्दाधारायं दक्षिणा विश्वकर्मेति दक्षिणतो मन एवैताभिर्दा-
धारायं पश्चाद्विश्वव्यचा इति पश्चाच्छुरेवैताभिर्दाधारेदमुत्तरात्सुवरित्युत्तरतः श्रोत्रमेवैताभि-
र्दाधारेयमुपरि मतिरित्युपरिष्ठाद्वाचमेवैताभिर्दार्धर (तै० सं० १-२-१०) इति ।

एकैकस्यां दिश्युपधेयानामिष्टकानां संख्यां विधत्ते—‘ दश दशोपदधाति ’
(५-२-१०) इति । एकैकं मन्त्रं दशकृत्व आवर्त्य दशोष्टका उपदध्यात् । अत्रो-
पधाने वक्तव्यं विधत्ते—‘ अक्षण्योपदधाति ’ (५-२-१०) इत्यादि । प्रतांच्यामु-
पक्रम्य प्राच्यामवमाने सत्यार्जवं भवति । नैर्ऋत्यामुपक्रम्यैशान्यां समापनं वक्तव्यम् ।
एवमितरत्रापि । तदिदमक्षणेत्यनेनोच्यते ।

अनु—‘ प्राणभृत उपदधाति ’ (१-४-१८) इत्यत्रापि पूर्ववदेव मन्त्रोपादान-
मर्थवाङ्मर्थं विध्यर्थं वेति विवेक्तव्यम् । निमित्तान्तरकथनार्थं तु सूत्रान्तरम् । तत्र हि
भूद्वाशब्दप्रयोगः । इह तु लिङ्गवतामल्पत्वात्तत्समवायमात्रेण शब्दवृत्तिः । प्राण-
भृद्गणे हि प्राणभृतसमवायोऽस्ति । प्राणभृदप्राणभृद्गणोऽपि प्राणभृतसमवायोऽस्तीत्यनेन
सादृश्येन प्राणभृच्छब्दः । तदेवम्—‘ तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसालिङ्गभूमिभिः । षड्भिः
सर्वत्र शब्दानां गौणी वृत्तिः प्रकल्पिता ’ ॥ ५ ॥

प्राची दिशां वसन्त ऋतूनामिति पञ्चाशतमपान-
भृतो यथा प्राणभृतोऽन्तरामन्तरामुपधाय बाह्या-
बाह्यामुपदधाति ॥ ६ ॥

अपानभृतः प्राचीदिशामित्युपदधाति, यथा प्राणभृतः । प्रतिदिशमक्षण्या च बाह्या-
मुपधायान्तरोपधीयते । यद्वा—अन्तर्देशे प्राणभृदाख्याः पूर्वोक्ता इष्टका उपधाय
बहिर्देशे संयदाख्या इमा अपानभृत इष्टका उपदध्यात् ॥ ६ ॥

प्राणभृद्भ्यो विपरीतप्रकारं विधत्ते—

विषूची प्राणभृतं चापानभृतं चोपदधाति ॥ ७ ॥

यस्मात्प्राणभृतामपानभृतां चान्योन्यविपर्ययक्रमः, तस्माद्धोकेऽपि प्राणापानावन्योन्य-
विपरीतस्वरूपौ । बहिर्गतिः प्राणोऽन्तर्गतिरपानः ॥ ७ ॥

आयुषः प्राणं संतन्वित्येतानुवाकेन संयत उपदधाति ॥ (स्व० २३) ॥ ८ ॥

आयुषः प्राणमिति द्वादश संततीरित्यापस्तम्बः, अनियतदेशाः ॥ ८ ॥

पृथिव्यसि जन्मना वशा साऽग्निं गर्भमधत्ताः (त्थाः)
सा मया संभव । द्यौरसि जन्मना वशा साऽऽ-
दित्यं गर्भमधत्ताः (त्थाः) सा मया संभव । नक्षत्रा-
ण्यसि जन्मना वशा सा चन्द्रमसं गर्भमधत्ताः (त्थाः)
सा मया संभव । आपोऽसि जन्मना वशा सा
वरुणं गर्भमधत्ताः (त्थाः) सा मया संभव । औष-
धोऽसि जन्मना वशा सा सोमं राजानं गर्भम-

धत्ताः(त्थाः)सा मया संभव । वयोविनिरसि
जन्मना वशा(साजरां)सा मह्यं गर्भमधत्ताः(त्थाः)
सा मया संभव । विराडसि जन्मना वशा सा
राजानं गर्भमधत्ताः(त्थाः)सा मया संभवेत्येते-
नानुवाकेन वशेष्टका उपदधाति ॥ ९ ॥

पृथिव्यसीत्यारभ्य सप्त वशाः । पञ्च वशा इत्यापस्तम्बः ॥ ९ ॥

या देव्यसीष्टक आयुर्दा उपशीवरी । सा मामुप-
वेशेषु जायेव पतिमित्सदा ॥ या देव्यसीष्टके
प्राणदा अपानदा व्यानदाश्चक्षुर्दाः श्रोत्रदाः
पृथिविदा अन्तरिक्षदा द्यौर्दाः सुव(स्व)र्दाः कुमा-
रीदाः प्रफर्वीदा युवतिदा उपशीवरी । सा मामुप-
वेशेषु जायेव पतिमित्सदेत्येतेनानुवाकेनोपशीव-
रीरूपदधाति ॥ १० ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १० ॥

अर्थतः स्थाव्वगतोऽग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा देवता-
भिर्गृह्णामि । शुक्राः स्थ वीर्यावतीरिन्द्रस्य व इन्द्र-
यावतो देवताभिर्गृह्णामि । अधिपत्नीः स्थ तेज-
स्विनीरादित्यानां वो देवानां देवताभिर्गृह्णामि ।
मन्त्राः स्थाभिभुवो विश्वेषां देवानां देवताभिर्गृ-
ह्णामि । सन्नभृतः स्थौजस्विनीर्मित्रावरुणयोर्ब्र-
ह्मणा देवताभिर्गृह्णामि । व्रजक्षितः स्थ ऊर्ध्वश्रितो
वृहस्पतेर्वो ब्रह्मणा देवताभिर्गृह्णामीति द्वादश
कुम्भेष्टका अद्भिः पूरयित्वा षट्कुम्भान्पट्कुम्भी-
र्हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इत्येतेनानुवाकेन
प्रतिमन्त्रं कुम्भं कुम्भीं च प्रतिदिशमनुसीतमुप-
दधाति । चतस्रो मध्ये ॥ ११ ॥

अर्थतः स्थाव्वगत इति ग्रहणमपां कुम्भकुम्भ्योश्च युगपदिति भाष्यकृत् । अपामभिधा-
यका मन्त्रा इति । अशक्तावेकैकस्य पूरणमिति न्यायाच्च । कुम्भेष्टकानां द्वे द्वे समान-
तया देवते । वाजसनेयिनां पाठात्—शर्म च स्थ वर्म च स्थ देवस्य वः सवितुः प्रसवे
मधुमतीः सादयामि तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदतमिति तथा पुरस्तादग्नोरुपदधाति

यथासीतम् । कुम्भमपरतः कुम्भीं पूर्वतः । ज्योतिषे वामिति हिरण्यशल्क(लौ त)योः प्रक्षिपतीत्यापस्तम्बवैखानसौ । युगपत्कुम्भकुम्भ्योश्च द्विवचनत्वान्मन्त्रस्य । एवमनेन प्रकारेण पूरणमुपधानं हिरण्यशल्कक्षेपश्चोत्तरा उत्तरैर्मन्त्रैः प्रतिदिशं तूपधीयन्ते । दक्षिणतो द्वे तथाऽपरत उत्तरतश्च कुम्भो दक्षिणतश्च कुम्भीमुत्तरतोऽनुसीतं च । सर्वत्राधस्तात्पाषाणेष्वेवावस्थानं कुम्भेष्टकानाम्—यदपोऽश्नैरधस्ता(स्ता)दुपदधाति (तै० सं० १-६-२) इति । एवमपरतोऽपि तथैव कुम्भोऽपरतः कुम्भीं पूर्वतः । उत्तरतः कुम्भो दक्षिणतः कुम्भी, उत्तरतश्चतस्रस्तु मध्ये ता अनुसीतं द्वे द्वे समानतया देवते, पूर्वदिग्वातिनीषु तिमृषु सीतासु कुम्भं कुम्भीं चेति द्वंद्वम् । एवं दिगन्तरेष्वपि । तदिदमुच्यते—‘ द्वंद्वमन्या उपदधाति चतस्रो मध्ये धृत्यै ’ (तै० सं० १-६-३) इति । द्वादशानां मध्ये दिक्चतुष्टेऽष्टौ गताः । अथावशिष्टाश्चतस्रो मध्ये स्थापयेत् । तच्च धृत्यै दाढर्चाय भवति ॥ ११ ॥

दिवि श्रयस्वान्तरिक्षे यत वेति बार्हस्पत्यं नैवारं

चरुं पयसि शृतं मध्ये कुम्भेष्टकानाम् ॥ १२ ॥

उपदधातीत्यनुवर्तते । दिवि श्रयस्वेत्युपधानं नैवारस्य, बार्हस्पत्यसंकल्पेन लौकिकेऽग्नौ (नैवारपचनं) नैवारचरुश्रपणं भवति । गार्हपत्ये पचनमिति भाष्यकृत् । केचित्तु—हिरण्यवर्णा इत्यारभ्य मातर इत्यन्ता द्वादशर्चः कुम्भकुम्भ्योरुपधाने विनियुज्यावशिष्टे द्वे तस्मा अरम्—दिवि श्रयस्वान्तरिक्षे इति च नैवारोपस्थानं कुर्यान्नैवारस्य चरोर्नोपधानमिति व्याचक्षते ॥ १२ ॥

तेजसे वां वर्चसे वां चक्षुषे वां ज्योतिषे वां

रेतसे वां प्रजाभ्यो वामिति द्वौ द्वौ हिरण्यशक-

लावुपास्यति ॥ १३ ॥

तेजसे वामिति हिरण्यशकः(लौ त)योः क्षिपति । युगपत्कुम्भकुम्भ्योश्च द्विवचनत्वान्मन्त्रस्य ॥ १३ ॥

त्वामग्ने वृषभं चेकितानमित्यृषभं हिरण्यशकं

चित्तौ प्रास्य चितिमचितिं चिनवादिति चिति-

क्लृप्त्याऽभिमृशति ॥ (ख० २४) ॥ १४ ॥

त्वामग्ने वृषभमित्यृषभोपधानमुत्क्रमेणपि प्रथमेऽग्नौ क्रियते । चित्यां चित्यामृषभमुपदधाति, इति । लोकंपृणाश्च पूरणार्थाः । लोकं पृण छिद्रं पृणेति लिङ्गात् । लोकं पृण ता अस्य सूदोहस इति लोकंपृणाभिश्छादयति सर्वमग्निम् । सर्वान्वर्णानिष्टकानां (करोति) कुर्यादिति श्रुतिः । न श्वेतपीतादीन्वर्णान्निदधाति । लेखा वर्णा इत्युच्यन्ते,

(१८८ः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

७३

श्रुत्यन्तर एवं विहितत्वात् । चितौ हिरण्यं स्थापयित्वा चित्तिमचित्तिमित्यभिमृशति ।
चित्तिक्लृप्तिरित्यस्या नामधेयम् ॥ १४ ॥

यत्तेऽचितं यदु चितं ते अग्रे यदूनं यद्वाऽत्राति-
रिक्तम् । विश्वे देवा अङ्गिरसश्चिन्वन्नादित्यास्ते
चित्तिमापूरयन्तु ॥ यास्ते अग्रे समिधः ॥ चित्ति-
मचित्तिम् । वयमग्रे धनवन्तः स्यामालं यज्ञायोत
दक्षिणायै । ग्रावा वदेदभि सोमस्याशुनेन्द्रं शिक्षे-
मेन्दुना सुतेन ॥ रायस्पोषं नो धेहि जातवेद ऊर्जो
भागं मधुमत्सूनृतावत् । दधाम यज्ञं सुनवाम सोमं
यज्ञेन त्वामुपशिक्षेम शक्र ॥ ईशानं त्वा शुश्रुमो
वयं धनानां धनपते गोमग्रे । अश्वावद्भूरि-
पुष्टं हिरण्यवदन्नमध्येहि मह्यम् ॥ दुहां ते द्यौः
पृथिवी पयोऽजगरस्त्वा सोदको विसर्पतु । प्रजाप-
तिनाऽऽत्मान माप्रीणे रिक्तो म आत्मा । यो रुद्रो
अग्नौ यो अप्सु य ओषधीषु यो रुद्रो विश्वा भुवना
विवेश तस्मै रुद्राय नमो अस्तु देवा इति सप्ताभिः
स्वयंचित्याऽभिमृश्य लोकंपृणाभिः प्रच्छादयति ॥ १५ ॥

यत्तेऽचितमित्यारभ्यैताभिरष्टाभिरभिमृश्य लोकंपृणाभिः प्रच्छादयति सर्वम-
ग्निम् ॥ १५ ॥

द्वाभ्यां द्वाभ्यां मन्त्राभ्यामेकैकां लोकंपृणामुपदधाति ॥ १६ ॥

पूर्वयोपधाय सूददोहसाऽभिमृशति ॥ १७ ॥

चित्तिमचित्तिमित्यभिमृश्य यत्तेऽचितमित्यारभ्यैताभिरभिमृशत्यष्टाभिः ॥ १६ ॥ १७ ॥

सर्वास्विष्टकासु तथा देवतमन्ततो दधाति ॥ १८ ॥

इष्टकोपधानेषु मन्त्रान्ते तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद, इत्यन्तः ॥ १८ ॥

कृष्णोऽश्वः श्यावो वोत्तरतस्तिष्ठति । तमा-

लभ्य चात्वालात्पुरीषमाहृत्य पृष्ठो दिव्यीत्य-

नुव्यूहति ॥ १९ ॥ सा चितिर्भवति ॥ २० ॥

उत्तरत उत्तरतोऽग्रेस्तिष्ठति कृष्णाश्च उपधानादारभ्य, श्वेतो वा । तमुपस्पृश्य
चात्वालात्पुरीषमाहृत्य वैश्वानर्यर्चा पुरीषमनुव्यूहति, नैवमुपदधाति । वैश्वानर्यर्चा पुरी-

षमपदधाति, इति श्रुतिः । पुरीषान्ता श्रु(चि)तिर्भवति । प्रत्यवरोहणं वाङ्म आस-
न्नित्युक्त्वा ॥ १९ ॥ २० ॥

यो अप्स्वन्तराग्निर्यो वृत्रे यः पुरुषे यो अश्मानि ।
य आविवेश भुवनानि विश्वा तेभ्यो अग्निभ्यो
हुतमस्त्वेतत् । य५ हुतादमग्निं यमु काममाहुयं
दातारं प्रतिग्रहीतारमाहुः । यो देवानां देवत-
मस्त्व(स्त)पोजास्तेभ्यो अग्निभ्यो हुतमस्त्वेतत् ।
पृष्ठो दिवीत्येषा । यः सोमो अन्तर्यो गोष्वन्तर्व-
या५सि य आविवेश यो मृगेषु । य आ विवेश
द्विपदो यश्चतुष्पदस्तेभ्यो अग्निभ्यो हुतमस्त्वेतत् ।
येनेन्द्रस्य रथ५(थाः) संवभूवुर्यो वैश्वानर उत
वैश्वदेव्यः ॥ धीरो यः शु(श)क्रः भ(प)रि भूरिदा-
भ्यस्तेभ्यो अग्निभ्यो हुतमस्त्वेतत् । उसान्नाय
वशान्नायेति षड्भिश्चितिं चितिमुपधायाभि जुहोति ॥ २१ ॥

यो अप्स्वन्तराग्निरिति षड्भिश्चितिं चितिमुपधाय पुरीषान्तामुपरि जुहोति । सर्वत्रा-
ग्निर्देवता । चितावेव हिरण्यं निधाय तस्य जुहुयादित्येके ॥ २१ ॥

एवमेतान्यत ऊर्ध्वमृषभप्रभृतीनि सर्वेषु चित्यन्ते
समानानि क्रियन्ते ॥ २२ ॥

सर्वेषु वक्ष्यमाणचित्यन्तेषु चर्षभप्रभृतीनि कर्माणि समानान्येव ॥ २२ ॥

आग्नेय्या गायत्रिया प्रथमां चितिमभिमृ-
शेत् । त्रिष्टुभा द्वितीयाम् । जगत्या तृतीयाम् ।
अनुष्टुभा चतुर्थीम् । पङ्क्त्या पञ्चमीम् । सर्वासां
धामच्छद्द्वितीया । अग्ने भूरीणि तव जातवेद इति
धामच्छत् । अग्ने देवा५इहाऽऽवह जज्ञानो वृक्तबर्हि-
षे । असि होता न ईड्यः । अगन्म महा मनसा
यविष्टं योदीदाय समिद्धः स्वे दुरोणे । चित्रभानू
रोदसी अन्तरुर्वी स्वाहुतं विश्वतः प्रत्यश्चम् ॥
मेधाकारं विदधस्य प्रसाधनमग्निं होतारं परि
भूतमं मतिम् । त्वामर्भस्य हविषः समानमित्त्वां
महो वृणते नरो नान्यं त्वत् । मनुष्वत्त्वा निधी-

महि मनुष्वत्समिधीमहि । अग्ने मनुष्वदङ्गिरो
देवान्देवायते यज । अग्निर्हि वाजिनं विशे
ददाति विश्वचर्षणिः । अग्नी राये स्वाभुवः स
प्रीतो याति वाऽऽर्यमिषः स्तोतृभ्य आभरेत्येता
आम्नाता भवन्ति ॥ २३ ॥

अग्ने भूरीणीति सप्तमी जुहोतीत्यापस्तम्बः । उपस्थानं करोति चितेरिति वैखानसः ।
आग्नेय्या गायत्र्या प्रथमां चितिमभिमृशेत्, इति ब्राह्मणोक्तम् । अग्निर्यस्या देवता
गायत्र्या प्रथमां चितिमेतया होमे कृतेऽभिमृशति । त्रिष्टुभाऽभिमृशति द्वितीयाम् ।
जगत्या तृतीयाम् । अनुष्टुभाऽभिमृशति चतुर्थाम् । पङ्क्त्याऽभिमृशति पञ्चमीम् ।
अग्ने भूरीणीति धामच्छत् । अग्ने देवाः इहाऽऽवह इत्येवमाद्या आग्नेय्या गायत्र्या
प्रथमां चितिमभिमृशेत् । तस्मिन्नाम्नाये शाखान्तर आम्नाताः पङ्क्त्यन्ताः ॥ २३ ॥

षडुपसदः ॥ २४ ॥

उपसदोऽग्निसंयोगेन षड्भवन्ति । सोमाङ्गमपि सत्यं चित्यसंयोगे षड्भ-
वन्ति ॥ २४ ॥

अनुपसदमग्निं चिनोति । अन्वहमेकैका

चितिर्द्वयहमुत्तमा चितिः ॥ २५ ॥

द्वयहं द्वयहमेकैकेनोपसन्मन्त्रेण जुहोति । अनुपसदमग्निं चिनोति द्वयहम् । उत्तमा
चितिः, (आप० श्रौ० १६-१०-२३) इत्यापस्तम्बः । उपसदमनु अनुपसदम् ।
उपसदि समाप्तायामग्निं चिनोति, प्रवर्ग्यः पश्चात् । उपसदो न लभ्यन्त इति भाष्य-
कृत् । उपसदमेवं कृत्वाऽग्निं चिनोतीति सूत्रकाराभिप्रायः । द्वयहमुत्तमा चितिः
[इति] द्वाभ्यां पारिसमाप्यते ॥ २५ ॥

त्रीणि चतुस्तनानि व्रतानि भवन्ति । एवं

त्रिस्तनानि द्विस्तनान्येकस्तनानि ॥ २६ ॥

व्रतानि त्रीणि चतुस्तनानि क्रयदिवसस्य रात्र्या व्रतानि भवन्ति । एवं त्रीणि
त्रिस्तनानि त्रीणि द्विस्तनानि व्रतान्यग्नीषोमीयदिन एकस्तनम् ॥ २६ ॥

आपराह्निकीभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रवर्ग्यं यदक्रन्दः

प्रथमं जायमान इति श्वेतमश्वं प्रदक्षिणं परिणीय

वसन्ति वसन्ति ॥ (ख० २५) ॥ २७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्र एकादशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

इति सत्याषाढसूत्र एकादशप्रश्नः ॥ ११ ॥